

QAACCEESSA ERGAAFI BU’UURA MOGGAASA MAQAA

**IDDOOWWANII: GODINA ARSII AANAA ZUWAAY
DUGDAA IRRTTI KAN XIYYEEFFATE**

FIQIRTEE ASEFFAA CAFFAA

YUUNIVARSIITII ADDIS ABABAA

**KOLLEEJJII NAMOOMAA, QU’ANNOO AFAANOTAA,
JOORNAALIZIMMIIFI QUNNAMTII**

MUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF

FOOKLOORII

HAGAYYAA 2009/2017

FINFINNEE

**QAACCEESSA ERGAAFI BU’UURA MOGGAASA MAQAA
IDDOOWWANII: GODINA ARSII AANAA ZUWAAY DUGDAA
IRRAATTI XIYYEEFFATE**

FIQIRTEE ASAFFAA CAFFAA

GORSAAN AMAANU’EEL ALAMAAYYOO (PHD)

**WARAQAA QORANNOO DIGRII LAMMAFFAA (MA)
AFAAN OROMOOFI OGBARRUU BARSII SUUN
GAMISAAN GUUTTACHUUF MUUMMEE AFAAN
OROMOO, OGBARRUUF FOOKLOORIITIIF DHIYAATE**

**YUUNIIVARSIITII ADDIS ABABAA
KOOLLEEJII NAMOOMAA, QO’ANNOO AFAANII,
JOORNAALIZMIIFI QUNNAMTII
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF
FOOKLOORII**

HAGAYYA 2009/2017

FINFINNE

Axeeraraa

Kaayyoon qorannoo kanaa qaacceessa maqaa iddoowwanii Aanaa Zuwaay Dugdaa keessatti argamaniidha. Qorattuun Kaayyoo kana galmaan gahuuf mala qorannoo akkamtaatti dhimmaa batee jirta. Odeeffannoonis karaa adda addaatiin funaanamee jira. Mala funaansa odeeffannoo ilaalchisee afgaaffii, daawwannaa marii garee xiyyeeffannaa walitti qabamee hiikame ibsi itti kennamee qaacceeffamee jira. Qaacceessa moggaasa maqaa iddoowwanii ilaachisee yaada maanguddootaafi namoonni moggaasa irratti hubannoo qaban irraa argameen moggaasni iddoowwanii bu'uura maqaa namaatiin, maqaa gosaatiin, taateewwaniin, teessuma lafaatiin, waan naannootti baay'inaan argamuun, bifaan, gosa dhagaatiin, maqaa guyyaatiinfi qaama bishaaniitiin wal qabatanii moggaafamuu isaanii hubatamee jira. Akkasumas iddoowwan moggaasni isaaniitis jijjiirame jiraachuu hubatamee jira. Kun immoo moggaasa hawaasaanis ta'ee nama dhuunfaan moggaafamu gosa adda adddaa kun seenaa, aadaa, afaan, amantaa, duudhaa, saba, hidda latiins, walumaa galatti jiruufi jireenya hawaasaa barreeffama caalaa kan ibsu ta'uu isaa irraa hubachuun danda'amee jira. Kanaafuu wajjirri Aadaafi Tuuriizimii Aanaa Zuwaay Dugdaa, Waajjira Dhimmoota Kominikeeshinii Motummaa Aanaa Zuwaay Dugdaafi qaamonni dhimmi kun isaan ilaallatu hundi akka gumaacha godhan qorannoon kun nieera.

Galata

Duraan dursee Waaqayyo fayyaa naaf kennee asiin nagaye ulfinni, galannii fi kabajni guddaan isaaf haata'u.

Itti aansuudhaan gorsaa koo Dr. Amaanu'eel Alamaayyoo qorannoon kun akka fiixaa bahu deeggarsa ogummaa naaf taasisaniif galatoomaa jedhaan.

Dabalataan abbaa manaa koo obboo Tasfaayee Taklaaragaay, harmee koo aaddee Gazzaash Daggafaa, obboleewwan kootiifi ijoollee koo yaadaanis ta'ee gargaasa kallattii adda addaatiin naaf gumaachaniif waaqayyo isin haa eebbisu jedhaan.

Dhuma irratti qorannoo kanaaf ragaa waajjiraaleen adda addaa naaf kennan akkasumas namoota yeroo isaanii aarsaa godhuun odeeffannoo naaf laatan hundumaan galatoomaa jedha.

Hiika Jechootaafi Gabaajeewwanii

a) Hiika Jiechootaa

Iddoola:-qaama lafaa bishaaniin marfamee argamu

Qirima:-Midhaan akka baaqela, atara, shubburaafaa

Doo'annoo:- Bakkatti argamuun ijaan ilaaluun akka jiru mirkaneeffachuu.

Eelee faaraa:-Eelee suphee irraa hojjatamu kan kan biddeenaafi daabboon itti tolfamu

Bushaayee:- Beellada manaa re'eefi hoolaa

Kurubbaa:- Raafuu maramaa

Qocolloo:-Lola kaasuu

b) Gabaajeewwan

W.L.A.Z.D:- Waajjira Lafaa Aanaa Zuwaay Dugdaa

W.M.M.D.A.Z.D:-Waajjira Mallaqaa fi Misooma Diinagdee Aanaa Zuwaay Dugdaa.

W.M.Q.A.Z.D:- Waajjira Misoom Qonnaa Aanaa Zuwaay Dugdaa

W.A.T.A.Z.D:- Waajjira Aadaafi Turiizimii Aanaa Zuwaay Dugdaa.

W.B.A.Z.D:-Waajjira Barnoota Aanaa Zuwaay Dugdaa.

W.DH.K.M.A.Z.D:-Waajjira Dhimoota Kominikeeshinii Mootummaa Aanaa Zuwaay
Dugdaa

W.M.Q.I :-Waldaa Macaafa Qulqulluu Itoophiyaa

Baafata

Qabiyyee	Fuula
Axeeraraa	i
Galata	ii
Hiika Jechootaafi Gabaajeewwanii	iii
Baafata	iv
Suuraawwan	vi
Boqonnaa Tokko: Seensa	1
1.1. Ariirrata	1
1.2. Ka’umsa qorannichaa	2
1.3. Kaayyoowwan Qorannichaa	3
1.3.1. Kaayyoo Gooroo	3
1.3.2. Kaayyoowwan Gooree	3
1.4. Barbaachisummaa Qorannichaa	3
1.5. Daangaa Qorannichaa	3
1.6. Hanqina Qorannichaa	4
1.7. Ibsaa Nannoo Qorannoo	4
Boqonnaa Lama: Sakatta’a Barruu	12
2.1. Moggaasaa	12
2.2. Hiikaafi Seenaa Moggaasa Iddoowwanii	13
2.3. Faayidaa moggaasaa	14
2.4. Walitti Dhufeenya Moggaasafi Hawaasaa	16
2.5. Bu’uura Moggaasa Maqaa Iddoowwanii	17
2.6. Qooda Fudhatto Moggaasa Idoowwanii	17
2.7. Jijjiirama Moggaasaa	19
2.8. Sakattaa Barruu wal Fakii	19
Boqonnaa Sadi: Mala Qorannoo	22
3.1. Mala Qorannoo	22
3.2. Madda Odeeffannoo	22
3.3. Toftaa Iddatteessuu	22

3.4. Toftaa Funaansa Ragaa	23
3.4.1. Afgaaffii	23
3.4.2. Daawwannaa	23
3.4.3. Marii Garee	24
3.5. Malleen Qaacceessa Ragaalee	24
Boqonnaa Afur: Xiinxala Ragaalee	25
4.1. Bu’uura Moggaasa Maqaa Iddoowwanii Aanaa Zuwaay Dugdaa.....	25
4.1.1. Moggaasa Iddoowwanii Maqaa Namaatiin Moggaafaman.....	25
4.1.2. Moggaasna Iddoowwanii Waan Naannootti Baay’inaan Argamuun Moggaafaman...	28
4.1.3. Moggaasa Iddoowwanii Maqaa Gosaatiin Moggaafaman	34
4.1.4. Moggaasa Iddoowwanii Maqaa Gosa Dhagaatiin Moggaafaman.....	36
4.1.5. Mooggaasa Idoowwanii Taateewwaniin Moggaafame.....	37
4.1.6. Moggaasa Iddoowwanii Teessuma Lafaatiin Moggaafame.....	40
4.1.7. Moggaasa Iddoowwani Qaama Bishaaniitiin Walqabatani Moggaafaman	42
4.1.8. Moggaasa Iddoo Bifaan Moggaafame	44
4.1.9. Mooggaasa Iddoo Maqaa Guyyaatiin Moggaafame	44
4.2. Iddoowwan Moggaasni Isaanii Jijjirame	45
BOQONNAA SHAN: CUUNFAAfi ARGANNOO	53
5.1. Cuunfaa.....	53
5.2. Argannoo	54
Wabilee	56
Debaleewwan	

Suuraawwan

Suuraa 1 Kaartaa Aanaa Zuwaay Dugdaa.(<i>Madda: W. Dh. K. A. Z. D.</i>).....	5
Suuraa 2 Dhagaa Cabbii iddoon itti moggaafame	37
Suuraa 3 Meeshaa Aadaa Qorii Iddoon Itti Moggaafame	42
Suuraa 4 sirna baalliiwalirraa fuudhuu Caffee Jilaatti bara 2008 gaggeeffame	43
Suuraa 5 Tulluu Guddoo (Dabra Tsiyoon)	48
Suuraa 6 Iddoola Xadacha(Aysuut)	49
Suuraa 7 Iddoola Fundurroo (Faamat)	50
Suuraa 8 Harri Danbal Yoo Geejjibaaf Tajaajilu.....	51

Boqonnaa Tokko: Seensa

Qorannoo kana keessatti boqonnaaleen shan kan argaman yoo ta'u, boqonnaan tokko arirrata, ka'uumsa qorannichaa, kaayyoo qorannichaa, faayidaa qorannichaa, daangaa qorannicha, hanqina qorannichaafi ibsa naannoo qorannichaa ofkeessatti qabatee jira. Boqonnaan lama sakatta'a barruu walfakkii barreeffama yaada hayyootaa adda addaa kan qorannoo kana deeggaran itti dhiyaate. Kana malees, qorannoowwan digrii tokkoffaafi lammaffaa hojjataman kan qorannoo kana wajjiin walsiman dhiyaatanii jiru. Boqonnaan sadi immoo mala qorannichaa yoo ta'u, as jalaatti tooftaa qorannoon itti adeemsifamuufi meeshaalee qorannoo gaggeessuuf barbaachisan maalfaa akka ta'an kan ibsu. Boqonnaan afur qaaccessuufi hiikuu yoo ta'u, ragaaleen afgaaffiin, daawwaannaafi mariin gareetiin funaannaman yookaan walitti qabaman bakka itti ibsaman. Boqonnaan shan immoo cuunfaafi argannoo yaboo kan ofkeessatti qabuudha.

1.1. Ariirrata

Wantoonni hawaasa ibsan heddudha. Isaan keessaa tokko moggaasa moggaasa maqaa iddoowwaniidha. Moggaasn maqaa iddoowwanii jiruufi jireenya hawaasa tokkoo akkasumas eenyummaa hawaasa tokkoo ibsu keessatti gahee holaanaa qaba. Moggaasni iddoo kan hawaasni jechoota afaan itti waliigaluun yaada keessa isaa jiru ittiin mul'fatuudha. Yaada kana Gabii (2007:19) Mohom (1972) wabeeffachuun akka ibsetti “Moggaasa maqaa jechuun jechuun jechoota yookaan gaaleetti fayyadamuun duudhaa, aadaa, eenyummaa hawaasa tokkoo karaa ibsu maqaa namaa, bineensotaa, biqilootaa, dhaabbileefi kan kana fakkaatan kennamuudha.” Jedha. Akka yaada armaan oliitti moggaasni kan hawaasni jechoota afaan waliigaltee isaaniitiin qargaaramuun eenyummaa isaa itti ibsatu ta'uu agarsiisa. Moggaasni kamiyyuu sababa tokko malee hin moggaafamu. Hawaasni moggaasa san moggaase waan tokko bu'uura godhachuun kan moggaasu waan ta'eef kunis kan hiika argatu hawaasuma san biratti ta'a. Wantoonni moggaafaman kunniinis maqaa lafaa, namaafi wantoota biro ta'uu danda'a. Akka galmee jechaatti moggaasuu jechuun maqaa namaafi yookaan wantootaaf kennuu waliin hidhata kan qabaadha. Kanaafuu moggaasuun tokkoffaa sirna yookaan kabaja nama tokkoo maqaa baasuuf jecha gaggeeffamuudha. Lammaffaa adeemsa wantoota tokkoof maqaa baasuu godhamuudha. Sadaffaan gocha maqaa nama tokko yookaan dhaabbanni tokko

ittin beeksisamuudha. Akka yaada galmee jechaa olii irraa hubatamutti moggaasa jechuun adeemsa sirna yookaan gaggeeffamu tokko ta'ee nama yookaan meeshaa tokkoof maqaa ittiin bahuufi maqaan sun ittiin beeksifamuudha. (Madda : Wikipedia <https://en.m.wikipedia.org/wiki/Naming>). kanaafuu moggaasni iddoowwanii maal irraa moggaafame yookaan akkamitti moggaafame kan jedhu manguddoota waan kana beekaniifi namoota hubannoo qaban gaafachuun seenaa dhalootaaf dabarsuun barbaachisaadha. Haaluma kanaan qorannoon kunis mata duree Qaacceessa Moggaasa Maqaa Iddoowwanii Godina Arsii Aanaa Zuwaay Dugdaa Irratti Kan Xiyyeeffatee jedhuun dhiyaatee jira.

1.2. Ka'umsa qorannichaa

Hawaasa keessatti moggaasni iddoowwanii afaan, saba, aadaa, amantaa, diinagdee, qabeenya, haala qilleensaa, biqiloota, bineensotafaa ibsuu keessatti gahee olaanaa qaba. Seenaa, aadaa, duudhaa, sirna adda addaa hawaasa tokkoo beekuun immoo murteessaadha. Kanaafuu moggaasni iddoowwaniitis waan baay'ee hawasni tokko qabuufi hawaasni sun ittiin ibsamuudha. Haata'u malee, moggaasa maqaa iddoowwanii tokko tokkoo irratti akkamitti moggaafame? Gaaffin jedhu sammuu qorattuu keessatti ka'aa tureen, deebiin gaaffilee kanaatis qorannoon mirkanaa'ee barreeffamaan dhalootaaf dabarsuun barbaachisaa waan ta'eef, qorattuun qorannoo kanaaf kakate. Gaaffilee qorannoon kun deebisus

- Iddoowwan kunniin hiika yookaan ergaa akkamii qabu?
- Walitti dhufeenyi moggaasni maqaa iddoowwanii kuniin aadaa, afaan, seenaa, amantaafaa waliin qabu jiraa? Yoo jiraate maalfaadha?
- Bu'uurri moggaasa iddoowwanii maalfaadha?
- Moggaasni maqaa iddoowwanii kan dura turan maqaan itti bakka bu'aman jiraa? Yoo jiraate isaan kami?

1.3. Kaayyoowwan Qorannichaa

1.3.1. Kaayyoo Gooroo

Kaayyoo gooroon qorannoo kanaa moggaasa maqaa iddoowwanii Aanaa Zuwaay Dugdaa keessatti argaman qaaccessuudha.

1.3.2. Kaayyoowwan Gooree

Qorannoon kun kaayyoo gooree armaan gadii ofkeessatti qabata.

- Aanaa Zuwaay Dugdaa keessaati iddoowwan maal irratti hundaa’ii akka moggaafaman ibsuu.
- Hiika yookaan ergaa moggaasni kunniin qaban addaan baasuu.
- Walitti dhufeenya moggaasni maqaan iddoowwanii kunniinii aadaa, seenaa, amataa wajjin qaban agarsiisu.
- Qooda fudhattoota moggaasa iddoowwanii mul’uu.
- Iddoowwan moggaasni isaanii jijjiirame adda baasuu.

1.4. Barbaachisummaa Qorannichaa

Qorannoon kun moggaasa maqaa iddoowwanii qaaceessuu yoo ta’u, qorannoon kunis Yuunivarsiitii Finfinneetti waan argamuuf armaan gadii fayyadamoo ta’u. Isaanis

- Namoota moggasa iddoowwani aanaa kanaa beekuu barbaadaniif isaan gargaara.
- Barsiisota seenaafi afaan barsiisaniif isaan gargaara.
- Namoota hidda latiinsa Oromoo Arsii beekuu barbaadaniif fayyadaa.
- Waajjira Aadaafi Turiizimii tajaajiluu danda’a.
- Namoota gara fuulduraa mata duree kana fakkatu irratti qorannoo gaggeessaniif akka ka’umsaatti tajaajiluu danda’a jettee qorattuun amanti..

1.5. Daangaa Qorannichaa

Qorannoon kun Naannoo Oromiyaa Godina Arsii Aanaa Zuwaay Dugdaa mata dure ``Qaaceessaa Ergaafi Bu’uura Moggaasa Maqaa Iddoowwanii Godina Arsii Aanaa Zuwaay Dugdaa Irratti Xiyyeeffate `` jedhu yoo ta’u moggaasni iddoowwanii kun akka oddeeffannoo argame irraa hubatamutti hawaasni kan waan adda addaa bu’uura godhachuun moggaase ta’uu isaa malee maqaaleen baay’inaan moggaafaman bara kana

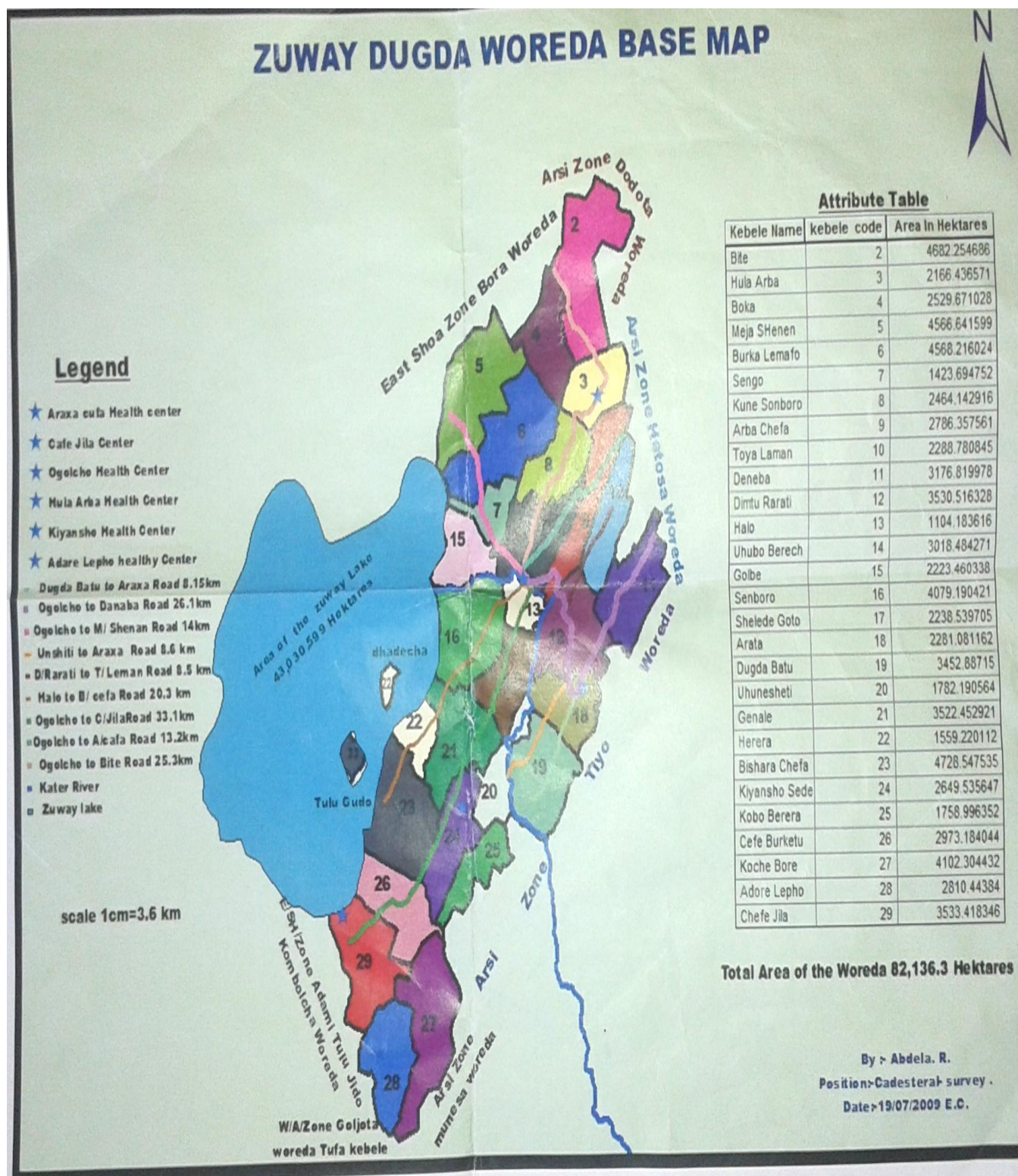
moggaafaman ragaan jedhu ifatti hin jiru. Haata’u malee iddoowwan barri isaan itti moggaafame beekamus jira. Kanaaf moggaasa iddoowwani yeroo duraanii moggaafaman Sirna Hayilasillaaseefi sirna ammaa keessatti moggaasni isaanii jijjiiraman irratti daangeffame.

1.6. Hanqina Qorannichaa

Qorannoon kun yemmuu gaggeeffamu maanguddoon ragaan irraa funaanamu tokko tokko guyyaa beellama argachuu dhabuun rakkoo qorannoo kana keessatti muudateedha. Haata’u malee, nuffii malee guyyaa beellama biroo qabachuun iddoo maanguddoonni argamanitti miilaan yookaan lafoon, gaariifi motoraan deemuun ragaan funaanamee jira.

1.7. Ibsaa Nannoo Qorannoo

Aanaan Zuwaay Dugdaa aanaalee 25 Godina Arsii keessatti argaman keessaa tokko yoo ta’u magaalaa guddaa godina Arsii Asallaa irra gara dhiyaatti kilomeetira 46 fagaata. Aanaa kana aanaalee afur: aanaa Xiyoo, aanaa Doddotaa, aanaa Heexosaa, aanaa Muunessaa, Godina Shawaa Bahaatiifi Hara Danbaltu daangeessa. Magaalaan guddaa aanaa Zuwaay Dugdaa Ogolchoo yookaan Aburaa jedhama.

Suuraa 1 Kaartaa Aanaa Zuwaay Dugdaa. (Madda: W. Dh. K. A. Z. D.)

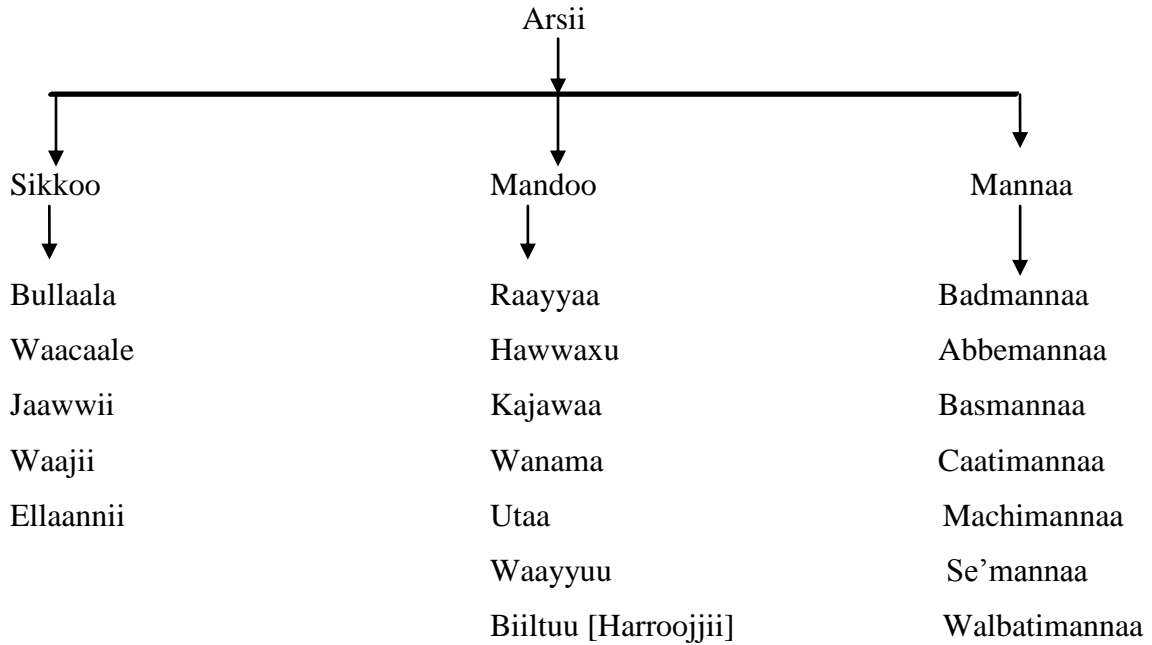
Bal'inni lafaa Aanaa Zuwaay dugdaa kiloomeetira iskuweerii 82136.3 yoo ta'u as keessaa misooma oomishaatiif kan oole kiloomeetira iskuweerii 32414 bosonaafi huurraf immoo kiloomeetira iskuweerii 4071.5 gara fuulduraa faayidaa irra kan oolu Kiloomeetira iskuweerii 4286fi karaa, qilee, mana jireenyaafi kan birootiif an oolee kiloomeetira iskuweerii 37078.8 marga loon dheedaniif kan olee kiloomeetira iskuweerii 4286 ta'uu ragaan W.M.Q.A.Z.D. irraa argadhe ni ibsa.

Baay'inni ummata aanaa Zuwaay Dugdaa dhiirri 69032 dubartii 68861 ida'amni 137892 W.M.M.D.A.Z.D irraa argadhe ni agarsiisa. Baay'inni uummataa kun sabaafi sablammoota adda addaa ofkeessaa qaba. Saba Oromoo, Amaara, Guraagee, Uummatoota kibbaa, Zaayifi kan biroollee sabaafi sablammoota aanaa kana keessa jiraatan. Sabaafi sablammootni adda addaa aanaa kana keessa haajiraatan malee dhibbeentaan %90 oli saba Oromoo akka ta'e ragaan W.A.T.A.Z.D. irraa argadhe ni mirkaneessa.

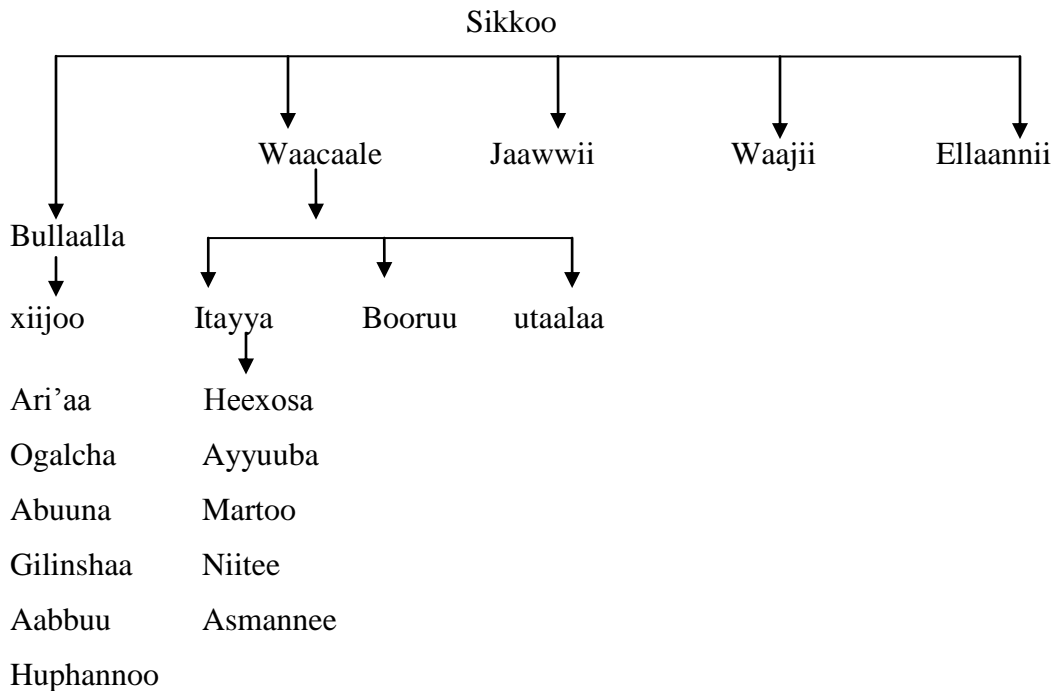
Sabni Oromoo godina gara garaa keessa jiru gosa heddu qaba. Gosa sabni Oromoo qabu keessaa baay'inaan aanaa Zuwaay Dugdaa keessatti kan argamu Mannoosa, Jiliinshaa , Aburaa, Ogolchoo, Heexosa fi kan kana kana fakkaataniidha. Kanas afgaaffii Amajjii 24/04/2009 obboo Ahimad Galatoo wajjin adeemsifamee ragaan argame niibsa.

Hidda dhaloota gosa Oromoo Arsii akka ragaa W.A.T.A.Z.D. irraa argadhe ibsutti qoqqoodinsa latii oromoo keessaa kan Arsii caatoo armaan gadii irratti ibsamee jira.

Caatoo Hidda Latinsa Oromoo Arsii

Madda: Gammachuu (2000:136)

Madda: Seenaa Oromoo Hanga Jaaraa 16^{ffaa}

Akka caatoo armaan olii irra jirutti gosti Oromoo Aanaa Zuwaay Dugdaa keessatti argaman Ogalcha, Giliinshaa, Huphannoo fi Heexosa aanaa kana keessatti argamu.

Sabni tokko saba biraa wajjin walii galuu, seenaa, aadaa, amantaa, ilaalcha, siyaasa, akkasumas muuxannoo jiruu fi jireenya isaa keessatti argatu kan ittiin ibsatu afaan. Yaada kana Addunyaan (2014:1) yoo ibsu ``Afaan tajaajila walqunnamtii kenna yoo jennu, hawaasni jiruufi jireenya isaa fooyyeffachuuf bu'ee ba'uufi kufee ka'uun akka walhubatu taasisa jechuudha`` jedha. Afaan beekuun immoo moggaasa waan tokkoof kenname hubachuuf salphaa ta'a. Kanaaf afaan walii galteedhaaf aanaa kanatti tajaajilan Afaan Oromoo, Afaan Amaaraa, Afaan Guraagee, Afaan Zaayi, Afaan Walayitaafi kan biroollee tajaajila waliigalteef oolan. Haata'u malee, harki caalaan jiraataa aanaa Zuwaay Dugdaa saba Oromoo waan ta'eef, kan ijoolleen afaan itti hiikkatan, itti barataniifi waajjiraalee gara garaa keessatti hojiin itti hojjatamu Afaan Oromoo waan ta'eef, harki caalaan uummataa Afaan oromoo dubbatan. Ijoollee maatii saba Oromoo hintaane irraa dhalataniillee Afaan Oromootiin afaan hiikkatan. (Madda: obboo Abdallaa Biifoo Caamsaa 23/05/2009)

Jiruufi jireenyi hawaasaa kan hundaa'e hojii qonnaa irratti. Hojiin qonnaafi beeyilada horsiisuun immoo walbiraa hinhafan. Omishinni sanyii midhaanii boqqolloo, bologqee, xaa'ii fi mishingaan faa aanaa kanatti adda dureedhaan kan oomishaman yoo ta'u sanyiin midhaanii qamadiifi kan biroollee ni oomishamu. Mukkeen ilmi namaa faayidaa adda addaa irraa argatu, akkasumas jiruufi jireenya isaa wajjin hidhata guddaa qabanis nibiqilu. Waddeessa, Aannannoo, Doddootii, Bakkaniisa yookaan Makkanniisaa, Odaa, Baddana, Xaaxessaa, Adaamii fi kan kana kana fakkaata gosa mukaa aanaa kanatti biqilan.

Beeyiladootni kan akka horii gaafaa, bushaayee, horii geejjibaa, lukkuunfaa baay'inaan horsiifamu. Beeyiladootaan alattis bineensota bosona galan, boolla keessa galan, bishaan keessa galaniifi muka irra jiraatanis ni argamu. Isaanis kan akka goljaa, jeedala, bofa, jawwee, awaaldiigessa, qamalee, jaldeessa, waraabessa, weennii, roophii, qurxummii, sololiyaa, gosa sinbirroota adda addaafi kan biroollee aanaa kana keessatti argaman.

Beeyiladootni ilma namaatiif faayidaa adda addaa kennan. Gurguranii qarshii argachuuf, nyaataaf, geejjibaaf, bashannanaafi eeggumsaaf tajaajilu. Akkasumas bineesotni alaallee tajaajila nyaataaf kan biraatiif oolan.

Dabalataan qabeenya uumamaa aanaa Zuwaay Dugdaa keessatti argaman keessaa Hara Danbaliifi laga kataar osoo hinkaasin bira hindarbu. Qaamoonni bishaanii kunniin tajaajila adda addaa kennan. Tajaajila dhugaatiif, geejjibaaf, jallisiifi bashannanaaf oolan. Nyaatni qurxummii aanaa kanatti baay'ee beekamaadha. Qurxummiin nyaataan alattis uummata naannoo sanatti argamaniif madda galii ta'uun tajaajilaa jira. Kana malees qaamota bishaanii kanatti fayyadamuun waqtii bonaa uummatni kuduraafi muduraa gara garaa oomishuun jireenya ofii fooyyessa. Bishaan Hara Danbaliifi laga Kataaritti gargaaramuun qullubbii diimaa, raafuu, kurumbaa yookaan raafuu maramaa, shankoorra, pappayyee, abukaadoofaa oomishanii bu'aa argachuun yeroo dhiyoo as beekamaa dhufeera. Oomisha argamu kana nyaataaf oolchuun alattis madda galii ta'uun jiruufi jireenya hawaasaa fooyyessee jira.

Haalli qilleensa aanaa kanaa lama. badda dareefi gammoojjiiidha. Haalli qilleensa baddadaree dhibbeentaa %10.35 yoo ta'u, haalli qineensa gammoojjii immoo %89.65 ta'a. Aanaan Zuwaay Dugdaa sulula qiinxamaa keessatti waan argamuuf harki caalaan haalli qilleensaa gammoojjiiidha. Kana irraa kan ka'e gandootni tokko tokko hanqina roobaatiif saaxilaman jiru. Hanqinni roobaa jiraachuun immoo akka uummatni rakkoo beelaatiif saaxilamu karaa banee jira. Oomisha gara garaa Oomishanii bu'aa argachuu gosti biyyoo naannootti argamu murteessaadha. Gosti biyyoo oomisha adda addaa oomishudhaaf ta'u kan argamu yoo ta'u, kunis sanyii midhaanii garagaraa, kuduraafi muduraa, mukkeenii biqiloota biroollee biqilchuun faayidaa namaaf kenna. Dabalataanis gosti biyyoo suphee meeshaa manaafi faaya adda addaa hojjachuudhaaf oolu aanaa kana keessatti argama. Meeshaa manaa tajaajila adda addaatiif oolu oomishanii itti gargaaramuun alattis namootni akka madda galii tokkootti itti fayyadamanis jiru, Kana malees biyyoon cirrachaa ijaarsa adda addaatiif oolus jira. Namootni hojii hinqabne gurmaa'uudhaan gurguranii qarshii argataniin jireenya isaanii fooyyessu.

Teessumni lafaa aanaa zuwaay Dugdaa akka ragaa W.L.A.Z.D. irraa argadhe ibsutti lafa diriiraa, tabba, bu'aa bahii, qileefi kan bishaaniin uwwifame. Lafti didiiraan dhibbeentaan %70.85 tabba, qileefi bu'aa bahii qabu immoo dhibbeentaa %2.3 yoo ta'u, qaamni lafaa bishaanin uwwifame dhibbeentaa %26.85 ta'a. Hara Danbal keessa iddoola shan kan

jiran yoo ta'u, kanneen keessaa kan aanaa Zuwaay Dugdaa keessatti argama sadi. Isaanis Tullu Guddoo, Xaddachaafi Fundurroodha. Iddoola sadan kana keessa kan jiraatan uummata zaay yoo ta'an, uummatni kun akkuma uummata biroo aadaa, amantaa, afaaniifi kan kana kana fakkaatan wanta isaan ibsu qabu.

Dhaabbileen hawaasummaa aanaa kana keessatti argaman mana barumsaa oolmaa daa'immanii 2 sadarkaa tokkoffaa marsaa tokkooffaa 6, sadarkaa tokkoffaa marsaa tokkoffafi lammaffaa 48 sadarkaa lammaffaa 6fi mana barumsa qophaa'inaa 1 qaba. Akkasumas kellaa fayyaa 28 buufata fayyaa 6fi wiirtuu qonnaan bulaa 28 wiirtuu leenjii ogummaafi teeknikaa 1 fi waajjiraalee mootummaa 33 aanaa kana keessatti argaman. (Madda:W.B.A.Z.D)

Aadaan saba tokko saba biraa irraa adda baasee kan mul'isuudha. Aadaa yoo jedhamu yaada bal'aa ofkeessaa qaba. Aadaa nyaataa, aadaa uffannaa, aadaa fuudhaafi heerumaa, aadaa akkaataa manni jireenyaa itti ijaaramuu, aadaa meeshaaleen garagara itti hojjatamaniif faayidaa irra oolaniifi kan kana kana fakkaatan aadaadha. Sablammoonni aanaa kana keessa jiraatan aadaa mataa isaanii qabu. Haata'u malee, harki caalu saba oromootu baay'ata waan ta'eef aadaan saba oromoo bal'inaan mul'ata.

Amantaan kan namni amanee ittiin bulu. Amantaan gosa adda addaa jiraatanis aanaa kanatti baay'inaan kan beekaman Amantaa Islaamaa, Amantaa Ortodoksii, Amantaa Pirootestaantii, Amantaa Kaatolikiifi Waaqeffannaan bali'naan beekamaadha. Haata'u malee, amantaa kanneensiif kan biroo haajiraatan malee harki caalaan uummatni aanaa kanaa hordoftoota Amantaa Islaamaati.

Aanaa Zuwaay Dugdaa keessaatti iddoon beekkamaan daawwannaa Turizimiif oolus jira. Innis iddoola Dabra Tsiyoon yookaan Tullu Guddoodha. Iddoolli Dara Tsiyoon kun bakka jireenya uummata Zaayiiti. Sabni Zaay aadaa, amantaa, duudhaa, seenaa mataa isaanii qabu. Afaan dubbatan Zaay jedhama. Afaan isaanii kun Afaan Oromoo, Afaan Silxee, Afaan Amaaraa, Afaan Graagee wajjin walitti dhufeenya cimaa qaba. Sabni Zaayii hordoftoota Amantaa Ortodoksiiti. Jireenyi isaanii qurxummii qabanii gurguruu irraatti kan hundaaye ta'us, dabalataan kafana dhawuufi qonnallee hamma tokko lafa xiqqoo qaban irraatti qonnallee niqotu. Dabra Tsiyoon akka aanaatittis ta'ee akka

biyyaatti waan ittiin beekamu keessaa tokko ayyaana Amajjii 21 waggaa waggaadhaan kabajamu “Astaroo Maariyaam” jedhamuun beekamaadha. Guyyaa kana namoota hordofoota amantaa kanaa qofa osoo hintaane daawwachuudhaafis kallattii adda addaa irraa walgahu. Bataskaanni kun taabota 44 kan keessatti argamuudha. Guyyaan ayyaanaa kun uummata Zaayiiifis ta’ee keessumotaafi akkasumas, hordofoota amantaa Ortodoksii ta’nii iddoo adda addaa irraa achitti walgahaniif hundaaf guyyaa addaati.

Uummanni Oromoo aanicha keessa jiraatu seenaa, aadaa, duudhaafi afaan mataa isaa qaba. Kannee keessaa tokko moggaasa maqaati. Qorannoon kunis moggaasa maqaa iddoowwanii qaaccessuu irratti kan xiyyeeffateedha.

Boqonnaa Lama: Sakatta'a Barruu

Boqonnaan kun sakatta'a barruuwwan qorannoo kana cimsan of keessatti qabata. Gama biraan boqonnaa kana keessatti, maalummaa moggaasaa, hiikaafi seenaa moggaasa iddoowwanii, akkaataa moggaasni itti jalqabame, faayidaa moggaasaa, walitti dhufeenya moggaasaafi hawaasni qaban, akkasumas sakatta'a barruu walfakkii qorannoo digrii tokkoffaafi lammaffaa duraa duubaan dhiyaatanii jiru.

2.1. Moggaasaa

Moggaasni dhufaatii afaanii irraa adda bahee kan ilaalamuu miti. Afaan dhufaatii ilma namaa wajjin walitti dhufeenya cimaa waan qabuuf adda baasuun rakkisaadha. Kanaafuu dhimmi moggaasaafi seenaan ilma namaa umrii dheeraa lakkoofsisee jira. Walitti dhufeenya afaaniifi moggaasaa kana dameen saayinsii qoratu xinqooqa hawaasaa/socio linguistics/ jedhama. Kitaabni Great soviet Encyclopedia (1976 vol 24:259/ xinqooqa hawaasaa yoo hiiku ``Socio linguistics is a scientific disipline based on a linguistics, sociology abroad range of problems associated with the social nature of language. The social function of language, and the way in which social factors influence language`` jedha. Yaada armaan olii irraa wanti hubannu afaan hawaasa keessatti gahee inni taphatuufi faayidaa hangaam qaba? Rakkooleen hawaasaa afaan irratti dhiibbaa fidan maali? Gaaffiiwwan jedhaniif kan biroo kan deebisu xinqooqa hawaasaa /socio linguistics/dha. Waa'ee xinqooqa hawaasaa hamma kana yoo jenne amma immoo gara maalummaa moggaasaatti haa dabarru. Moggaasni maali? Gaaffii jedhuuf hayyootni garagaraa hiika kennanii jiru.

Wikipedia moggaasa yoo ibsu "Naming is assigning a name to something" jedha. Akka toorrii intarneetii Wikipidiyaa ibsutti moggaasa jechuun maqaa waan tokkoof kennuu yookaan qooda itti yaamamu waan tokkoof ramaduudha.

Abdulsamad (1994:51) maalummaa moggaasaa yoo ibsu "Jechoonnin namaaf, mukaf, meeshaaf, gochaaf, yookaan yaadaaf moggaafaman maqaa jedhama." jedhee hiika. Akka yaada kanaatti moggaasni waan lubbuu qabaafi hinqabne itti yaamamu ta'uu isaati.

Abdullaaziiz (2016:59) moggaasa yoo ibsu “moggaasni waan tokkoo maqaa lafaas ta’ee maqaa namaas yookaan immoo uumama biroos yoo ta’e waan moggaafamuuf akkasumas, hiika mataa isaa qaba.” Jedha. Akka yaada kanaatti moggaasni namaaf, iddoowwaniif, uumama birootiif moggaafamu hiika mataa isaa akka qabu ta’uu isaati.

Karaa biraatiin moggaasa ilaachisee Gabii (2007:19) Mohom (1972) wabeeffachuun akka ibsetti ‘Moggaasa maqaa jechuun jechoota yookaan gaaletti fayyadamuun duudhaa, aadaafi eenyummaa hawaasa tokko karaa ibsuun maqaa namaa, bineensotaa, biqilootaa, dhaabbileefi kanaaf kan kana fakkatan kennamuudha.’ jedha. Akka yaada armaan olii irraa hubatamutti jiruufi jireenyi hawaasa tokkoo moggaasa inni maqaa namaa, bineensota, biqiloota, dhaabbilee, iddoowwaniifi kan kana fakkaataniif baasuun danda’uu ibsamuu isaa agarsiisa.

Dimshaashumatti, hiikaawwan armaan olitti keennaman hundi isaanii maalummaa moggaasaa ibsanii jiru. Haala adda addaatiin haahiikan malee yaadni isaanii walfakkaata. Durii kaasee moggaasni waan adda addaa ibsuuf kan moggaafamu ta’uu isaas laallee jirra. Kan moggaafamus maqaa namaa, bineensotaa, biqilootaa, gosaafi kan kana kan fakkaatan yoo ta’u, isaan kanaan maqaan iddoowwaniits kan moggaafamu ta’uu fuuldura bal’inaan kan laallu ta’a.

2.2. Hiikaafi Seenaa Moggaasa Iddoowwanii

Moggaasa maqaa iddoowwanii (toponym) maqaa iddoo yookaan qaama ji’oograafawaa kamiyyuu ibsuuf bakka buufameedha. Akaakuwwan moggasa maqaa iddoowwani keessaa kan akka qaama bishaanii (hydronym)fi moggaasa maqaa gaarreeniifi tulluwwanii (oronym) maqaa dhawuun nidanda’ama. Maqaan nama waa’ee moggaasa iddoowwanii qo’atu immoo tooppaanimisti (toponymist) jedhamuun beekama.

Akka Galmee Jechoota Ingiliffaa Oksifoorditti jechi moggaasa maqaa iddoo jedhu kan yeroo jalqabaatiif Afaan Ingiliiffa keessatti mul’ate bara 1876itti. Tooppaanimistoonni (qo’attoonnii) moggaasa maqaa kan yeroo jalqabaa seenessitootaafi walaleessitoota warren moggaasa maqaa iddoo seenessaa turaniif walaloowwaniin ibsaa turaniidha. Yeroo sanitti adeemsi fookloorii as dhufaatii jecha kanaa hiika moggaasa maqaa iddoo tokko caasaafi sagaleewwan jechi sun irraa uumame xinxaluudhaan.

Maqaawwan iddoo ji'oograafikaalawwaa laachuuf barbaachisaadha. Tooppaanimistoonni yookaan qorattoon moggasa maqaa iddoo seerootaaf adeemsa moggaasa maqaa iddoo ittin ibsan mootummoota gamtoomaniitti garee ogeeyyii maqaa ji'oograafawaa wajjin waliigaluundhaan hundeessanii akka moggaasni maqaa iddoowwani dhaabbatummaa (consistency) fi sirrummaa (accuracy) qabaatu taasisanii jiru. Tooppaanimistoon seenaa waan naannoofi (histories) qofa irratti osoo hinta'n afgaaffiiwwan jiraattoota naannoo sanaa wajjin taasisan irrattis nihundaa'u. (madda :www.wikipedia.com/dictionary/htm/.)

2.3. Faayidaa moggaasaa

Fedhiin ilma namaa daangaa hinqabane kun guyyaa guyyaan dabalaa dhufuun isaa guddinni saayinsiifi teeknooloojiin akka saffisu karaa banee jira. Saayinsiifi teeknooloojiin guddachuun isaa immoo guyya guyyaadhaan wantootni haarawaa uumamaa dhufuun waan yeroo ammaa bal'inaan argaa jirru. Kanaafuu guddina saayinsiifi teeknooloojii keessatti wantoota haarawa oomishamaniif maqaa moggaasuun dirqama. Kunis waan tokko kan biraa irraa adda baasuuf gargaara. Yaada kana hiika yookaan maalummaa moggaasaa keessatti ibsamee jira. Moggaasni waan dura jiru kan amma haara irraa gargar baasuuf fayyada.

Moggaasniifi hawaasni walitti dhufeenya cimaa waan qabaniif adda baasanii ilaaluun hindanda'amu. Moggaasni iddoowwaniillee kan hiika argatu hawaasa irraa waan ta'eef, ilmi namaa yaada kana hubachuun iddoowwan moggaasuun faayidaa guddaa akka qabu beeka. Moggaasni iddoowwaniif kennamu kun immoo seenaa aadaa, jiruufi jireenyaa wantoota biroo hawaasa sanii ibsuu danda'a.

Moggaasni jiruufi jireenya hawaasaa keessatti faayidaan inni qabu hammana hinjedhamu, Ilmi namaa moggaasa malee waliigaluu, waliin hojjachuu, waan hojjatee argateef moggaasa kenna. Moggaasnis waliigaltee uumuu keessatti bakka olaanaa qaba.

Moggaasni maqaa iddoowwaniif kennamu faayadaa qaba. Kallattiidhaanis ta'ee, alkallattiidhaan meeshaa aadaan, duudhaan, barsii'fanniifi eenyummaan saba tokkoo ittiin ibsamuudha. Dhugaa kana ወርቁ (1989) ታደሰ (1973) wabeeffachuun yoo ibsu.”

በሰውም፣ በቦታ ስም ፣ በህዝብ ወይም በጎሳ ስም ፣ እየታዘሉ የሚተላለፉ አሉ ። ለምሳሌ የዘር ቆጠራ ፣ አያት፣ ቅድመ አያት ፣ የሰፈሩበትን ወይም የተቀበሩበትን ስፍራ መዘርዘር ወይም

ይህ ጎሳ ከዛኛው ፣ ያ ሀዝብ ከዚህኛው የመነጨ ነው የሚል ይገኝበታል።” jedha. Akka yaada kanaatti faayidaan moggaasa iddoowwanii maqaa namaatiin, maqaa gosaatiin moggaafamuun isaa hidda latiinsa saba tokkoo beekuuf fayyaduu isaa nuhubachiisa.

Waan tokko jiraachuu isaa kan itti ibsinu moggaasa. Kan moggaafamu immoo waan lubbuu qabuufi lubbuu hinqabne ta’ee kan ilmi namaa itti tajaajilamu. Waan tokko moggaasuu dhabuun wanti sun akka hinjirretti yaaduudha. Yaada kana smith (1967:218) ” In both ancient Hebrew and Babylonian thought nothing could exist unless it had a name to be and to have a name was the same thing to eliminate the name is to terminate completeh, the existence of the bearer in the world and next` jedha. Akka ibsa yaada kana irraa hubannutti moggaasni murteessaa ta’uu isaatiifi jiraachuun waan tokkoo kan ittiin ibsamu ta’uu isaati.

Karaa biraatiin moggaasni waan tokkoof kennamu maqaa kanatu ta’a jedhamee hawaasni murteen irratti waliigalee kan moggaasu osoo hintaane haalli yeroo san jiru irratti hundaa’uudhaan moggaafama. Haalli adda addaa uumamu immoo moggaasaaf gahee guddaa qaba. Maqaa walirraa fudhachuun namni nama irraa qofa kan fudhatu osoo hinta’in, iddoon nama irraa, beeyladoo irraa, akkasumas iddoowwan mukara irraa walirraa fudhatu. Yaada kana Stewart (1967:62) yoo ibsu ``Places that were frequented by wild animals some of them extinct and by birds, insects and fishes were sometimes named from them.`` yaada armaan olii irraa kan hubatamu iddoowwan moggaasa isaanii waan adda addaa irraa argachuu isaaniiti. Kunis qabeenya uumamaa hawaasni sun qabu, haalli qilleensaa naannoo sanii maal akka fakkaatuufi naannoon sun turiizimiifi majataa ta’uu mul’isa.

Walumaagalatti, moggaasni hawaasa tokkoof faayidaa heddu qaba. Waan tokko waan biraa irraa adda baasuuf seenaa, aadaa duudhaafi kan kana fakkata hawaasaa barreeffama caala ibsuufi eenyummaa saba tokkoo ibsuu keessaatti gaheen inni qabu olaanaadha. Kana malees moggaasni jiraachuu waan tokkoo kan agarsiisuudha. Moggaasni qabeenya uumamaa hawaasni qabuufi latii hidda dhalootaa beekuuf fayyaduu isaa yaada armaan olii irraa laallee jira.

2.4. Walitti Dhufeenya Moggaasafi Hawaasaa

Namni nama wajjin hawaani hawaasa wajjin walii galuudhaaf moggaasa afaan walii galtee san beekuun dirqama. Bakka hawaasni tokko moggaasa hiika jechoota afaan dubbatamu san hin beeknetti waliigaluun hin danda'mu. Hawaasni moggaasa afaan ittin waliigalamu beeku immoo seenaa, aadaa, duudhaa, sirna adda addaa hawaasa sana beekuuf gahee guddaa qaba. Fakkeenyaaf bakki yookaan iddoon maqaa namaa, mukaa, biqiloota, bineessota, kan birootiin nimoggaafaman. Kun immoo moggaasa kana irraa ka'uun seenaa beekuuf gargaara. Aanoleen maqaa iddoo Godina Arsii Aanaa Heexosa keessatti argamu. Maqaan kun maalif yookaan akkamitti akka moggaafame namni beekuu barbaade tokko deebiin argatu seenaa keessatti miidhaa sirni darbe Saba Oromoo irra gahaa ture maal akka ta'eef waan saba kana irratti dalagamaa ture maal faa akka ta'an hubannoo gahaa argata. Sirna tokko keessatti waan raawwatameef bu'aaf miidhaa sirni tokko qabu madaaluu danda'a. Meeshaalee aadaa, nyaata, aadaa uffannaa, gaddaafi gammachuu hawwaasni sun qabus achi irraa beekuun ni danda'ama.

Kan biraa immoo, amantaan sabni sun hordofu maal akka ta'e as keessatti xinxaluun biraa gahuu ni danda'ma. Maqaan iddoowwanii, daandiilee, mana barumsaa, dhaabbilee garagraa, namaa moggaasuun jiruufi jireenyi hawaasaa yookaan saba sanii maali irratti akka hundaa'e maal akka fakkaatu moggasa irraa beekuun deebii quubsaa argachuu ni danda'ama . Moggasni kamiyyu hawaasa keessatti moggaafamu sababa moggaafamuuf qaba. Moggaasa maqaa namaa yoo fudhanne kan maatiin maqaa daa'ima isaatiif moggaasu waan tokko irratti hundaa'eeti. Kunis gammachuu, gadda, hawwii, fedhii jaalala, jiruufi jireenya isaa, amantaa, iddoo irra qubateen, sirna daa'imni yeroo dhalatu jiruufi kan biraatiin maqaa moggaasa. Maqaaleen namaa kan armaan olitti ibsaman wajjin walqatanii moggaafamanis kan akka Gammachu, Hawwii, Feeneet, Jaalallee, Usheexxaa, Odaa, Muhaamad, Arsii, Gadaa, Abiyootfaa maqaalee hawaasni jiruufi jireenya isaa wajjin wal qabsiisuun moggasu ta'uu agarsiisa. Kunis waltti dhufeenya hawaasniifi moggaasni qabu mul'isa. Moggaasaaf afaan beekuun murteessaadha. Hawaasni afaanitti fayyadamuun waan keessa isaa jiru moggaasaan ibsa. Kun immoo hawaasniif moggaasni gargar bahuu akka hin dandeenye caalatti ibsa. Moggaasni walitti dhufeenya hawaasaalee cimsuu danda'a. Hawaasa keessatti namoonni afaan adda addaa

dubbatan jiraachuu danda’u. Hariiroo yookan walii galtee gaarii hawaasa biraa wajjin qaban irraa ka’uun daa’imman isaanilee maqaa nama jaalataniin afaan saboonni adda addaa dubbataniin yeroo moggaasan mul’ata. Kunillee kan agarsiisu walitti dhufeenya moggaasaafi hawaasa jidduu jiraachuu isaati.

Walumaagalatti, yaada armaan olii irraa moggaasniifi hawaasni karaa adda addaatiin walitti dhufeenya qabaachuu isaanii fakkeenya kenname irraa hubachuun ni danda’ma. Kanaafuu hawaasni moggaasa malee moggaasnis hawaasa malee jiraachuu hin danda’an. Sababa kana irraa kan ka’een walitti dhufeenyi cimaan hawaasaaf moggaasa jiddutti mul’ta.

2.5. Bu’uura Moggaasa Maqaa Iddoowwanii

Moggaasni kamiyyuu sababa tokko malee lafaa ka’ee hin moggaafamu. Waan bu’uura gadhatee moggaafamu qaba. Bu’uurri moggaasni irratti hundaayee moggaafamu garagara. Moggaasni maqaa namaatiin, maqaa gosaatiin, wantoota naannootti baay’inaan arramaniin, bifaan, taateewwaniinfi kan kana fakkaataniin moggaafamuu danda’a. Seeyifuu (2008:30) Eugene (1997:2) wabeeffachuun yoo ibsu “Each place name has an image that portrays the physical and environmental characteristics of the place.” Jedha. Akka yaada kanaatti moggaasni haala qilleensaafi teessuma lafaatiin kan moggaafamu ta’uu isaati. Gama biraatiin Elias (2004:47) yoo ibsu “Some names commemorate natural, physical, political, social or cultural events ...” jedha. Akka ibsa yaada kanaatti moggaasni taateewwan bu’uureffachuun kan moggaafamu ta’uu isaati.

2.6. Qooda Fudhatto Moggaasa Idoowwanii

Moggaasni qaamota garagaraatiin moggaafamuu danda’a. Qaamni moggaasa moggaasullee nama dhuunfaa yookaan hawaasaa ta’uu danda’a. yaada kana Macaafa Qulqulluu [1997:30] ibsu

Yisaaqi boolla bishaanii isa hojjatoonni bara Abrihaam abbaan isaa qotee warri Filisxiyaa immoo erga Abrihaam du’ee duuchan deebisee qochisiise. Maqaa dur abbaan isaa itti moggaasee tures indeebiseef. Hojjatoonni Yisihaaqis dacha sana keessa qotanii burqituu bishaanii achitti argatan. Tiksoonni warra Geeraraa bishaan kun kan keenya jedhanii tiksoota Yisihaaqitti qocollo kaasan. Sababii isaan bishaanicha isaatti falmaniif Yisihaaq boola bishaanii ‘Eseeq’jedhee moggase.

'Eseeq' jechuun 'falmaa' jechuudha. Kana booddees hojjattoonni isaa boolla bishaanii kan biraa niqotan. Isa irrattis warri Geeraraa qocolloo nikaasan. Yisihaaqis bishaanicha 'Sixinaa' jedhee moggaase. 'Sixinaa' jechuun 'Hamajaajii' jechuudha. Yemmus Yisihaaq achii deemee boolla bishaanii kan biraa qochisiise; isa irratti garuu qocolloo hinkaafne. Kana irratti inni 'Amma Waaqayyoiddoo boollaa naaf kenneera keessatti nibaa' nna' jedhee maqaa boollichaa Rehooboot moggaase. 'Rehooboot' jechuun ball'aa jechuudha." Jedha.

Akka armaan olitti Macaafa Qulqulluu keessaa Seera Uumamaa boqonnaa 26 lakkoofsa 18 irra jiru hubatamutti moggaasni boolla sadiinuu Eseeq, Sixinaafi Rehooboot jedhee kan moggaase Yisihaaq yoo ta'u, yeroon itti moggaasellee yeroo warri Israa'el warra Filisxeem wajjin walitti bu'aa turan. Akkaataan itti moggaase immoo gocha isa qunname wajjin walqabsiisuun taateedhaan kan moggaase yoo ta'u, jiruufi jireenya, seenaa, amantaafaa irratti hundaa'uudhaan moggaase. Kana malees moggaasni yoo moggafamu maqaa dur wanti sun qabuun yookaan maqaa haarawaan moggaafamuu isaati.

Dabalataan yaaduma kana kan deeggaru Macaafa Qulqulluu (1997:86) yoo ibsu,

"Kana booddee Muuseen Israa'el Galaana Diimaa biraa nikaase. Isaan Shuur Lafa onaa keessa lixanii lafa onaa sana keessa guyyaa sadi yeroo adeeman bishaan hinarganne. Isaan iddoo 'Maaraa' jedhamu tokkoo yemmuu gahan bishaan Maaraa hadhaa'aa waan tureef dhuguu hindandeenye. Kana irratti maqaan iddoo sanaa 'Maaraa' jedhamee moggaafame. 'Maaraa' jechuun 'Hadhaa'aa' jechuudha." Jedha.

Akka yaada armaan oliitti Macaafa Qulqulluu kitaaba Seera Bahuu boqonnaa 15 lakkoofsa 22-23 irra irraa hubatamutti iddoon maqaa bishaaniitiin moggaafamuufi jechi kun immoo kan moggaafame bishaan kun waan baay'ee hadhaawuufi dhugaatiif namatti hintollee waan ta'eef, jecha Amaareffaa "መራራ" jedhu irraa Maaraan moggaafame. Moggaasa maqaa bishaanii kenname irratti hundaa'uundhaan immoo iddoon naannoo sanaa 'Maaraa' jedhamee warra Israa'eelootaan moggaafame. Yaada kana Macaafa Qulqulluu yoo ibsu "ዘጸ.15፤ 22-23 መራራም እስራኤልን ከኤርትራ ባህር አስጓዘ። ወደ ሱርም ምድረ በዳ ወጡ፤ በምድረ በዳም ሶስት ቀን ሄዱ. ውሃም አላገኙም። ወደ ማራም በመጡ ጊዜ የማራ ውሃ መራራ ነበርና ሊጠጡ አልቻሉም፤ ስለዚህ የዚያን ስፍራ ስም ማራ ተብሎ ተጠራ።" Kunis kan agarsiisu moggaasni hawaasaan moggafamu tokko amala wantichi

qabu irratti hunddaa'ee maqaa naannoo ta'ee tajaajiluu isaatiifi seenaa, jiruufi jireenya, gocha qunnameefi kan birootiin moggaafamuu isaati.

2.7. Jiijjiirama Moggaasaa

Moggaasni karaalee adda addaatiin jijjiramuu danda'a. Isaan keessaa tokko saba iddoo biraa irraa baqatee dhufeen moggaafamuu danda'aa. Yaada kana W.M.Q.I. (1997:34) yoo ibsu

“Yaaqob ganama oobbooroodhaan ka'ee dhagicha mataa isaa jala kaa'ate san fuudhee utubaa seenaa godhee ol qajeelchee dhaabe dhadhaa ejersaa isa irratti dhagalaasee dibe. Yaaqobis maqaa iddoo sanaa 'Beetal' jedheen. Dura garuu maqaan mandara sanaa “Luz” jedhamature. “Beeteel” jechuun mana Waaqayyoo jechuudha.”

Akka armaan olitti Macaafa Qulqulluu Seera Uumamaa boqonnaa 28 lakkoofsa 18 irra jiru irraa hubannutti Yaaqob iddoo 'Luz' jedhamu itti galgalaayee bulus iddoo sun isaaf bakka sodaafi cinqii osoo hin ta'in iddoo abjuun waaqayyoo arge waan ta'eef irraa jijjiiree 'Beetal' jedhee moggaase. Maqaa iddoo sanaatis kan dura 'Luz' jedhamu Beetetitti jijjiire. As irraa kan hubannu moggaasni sababa tokko malee akka hin jijjiirame agarsiisa.

2.8. Sakattaa Barruu wal Fakii

Mataduree qorannoo kanaatiin kan walitti dhiyeenya qaban qorannoowwan digrii tokkoofi lammaffaa kan kanaan dura hojjataman dhiyaatanii jiu.

፲፯፻፳፯ (1974), ፲፱፻፳፯ (1987), ፳፻፲፯ (1990) fi ፳፻፳፯ (1993) qorannoo isaanii keessatti moggaasni iddoowwanii seenaa, aadaa, afaan, duudhaafi barsiifata hawaasni bara durii qabu kan ibsu ta'uu agarsiisanii jiru. Kana malees, bu'uurrii moggaasni iddoowwanii moggaafame maqaa namaa, bineensotaa, biqilootaa, teessuma lafaafi taateewwanii ta'uu isaa qorannoo isaanii keessatti agarsiisanii jiru.

፳፻፳፯ (1980) Geetaachoon moggaasa maqaa iddoowwanii sirna dargii dura (1933-1966) fi sirna dargii booda (1966-1979) jechuun qoodde dhiyeesseera. Adeemsa daldalaa keessatti bittaafi gurgurtaan guddataa dhufuun tajaajilli geejjibaallee waliin guddachuun magaalaan akka babal'atu sababa ta'eera. Kun immoo moggaasaaf karaa banuu isaa

qorannoo isaa keessatti ibsee jira. Argannoo isaa keessattis guddinni magaalaa tokkoo moggaasaaf gahee qabaachuu isaa agrarsiisee jira.

ገብረ (1988), ወርቁ (1989)fi ተስጦ (1990) qorannoo gaggeessan keessatti immoo moggaasni iddoowwanii amantaa, hawaasni sun hordofu irratti hundaayee kan moggaafame ta'uu ibsanii jiru. Kana malees, bu'uurri moggaasa maqaa iddoowwanii baay'een teessuma lafaa irratti hundaa'uun kan moggaafame ta'uu agarsiisanii jiru. Moggaasni maqaa iddoowwanii waan nama gammachiisu yookaan gaddisiisu. Akkasumas waanta biroo agarsiisuu isaa namni kamiyyuu odeeffannoo tokko malee beekuuf kan gargaaran ta'uufi akkuma barreeffamaatti tajaajiluu isaaltee kaa'anii jiru.

Shifarraaw (2008) "Xinxala Sirna Moggaasa Maqaa Oromoo Gujii" mata duree jedhuun qorannoo dhiyaate yoo ta'u, moggaasni maqaa saba oromoo Gujii keessatti jiru beektotaan qoratamee ragaan qabatamaan dhabamuun rakkoo waan ta'eef, barreeffamaan dhalootaaf dabarsuun barbaachisaa ta'uu isaa ka'umsa qoooorann keessatti ibsee jira. Sirna moggaasa maqaa Oromoo Gujii xiinxaluun maqaalee duudhaa hawaasichaatiin moggaafaman barreeffamaan dhalootaaf kaa'uun kaayyoo qorannoo kanaa akka ta'e kaa'ee jira. Kana malees sirna moggaasa maqaa Oromoo Gujii qoratamuun isaa haala walitti dhufeenyaa hawaasummaa, diinagdee, ilaachaafi kan kana fakkaatan qaama beekuu barbaaduuf akka madda ragaatti tajaajilu isaa faayidaa qorannichaa keessatti ibsee jira. Argannoo qorannichaa keessatti immoo moggaasa maqaa Oromoo Gujii keessatti maqaa dhalootaafi maq-baasa qooda fudhannaa bulchiinsa sirna gadaa jedhamuun kan beekamu ta'uu adda baasee jira. Kana malees maqaa dhalootaa adda durummaan kan moggaasu abbaa ijoollee ta'ee dabree dabree firootannis kan moggaasan ta'uufi bu'uura moggaasa kanaatis ibsee jira.

Seeyfuu (2009) mata duree "Xiinxala Moggaasa Maqaa Daa'immaniifi Bakkeewwanii Walisoo" jedhuun qorannoo dhiyaate yoo ta'u, Seeyifuun moggaasni iddoowwaniifi daa'immanii waan buu'uura gohatee itti moggaafamu akkasumas aadaa, seenaa, duudhaa, barsiifata hawaasaa kan ibsu waan ta'eef, dhaloota barsiisuun barbaachisaa akka ta'e kaayyoo qorannoo keessatti kaa'ee jira. Kana malees, qooda fudhattoonni moggaasa maqaa daa'immanii kan adda bahanii beekaman yoo ta'an, kan iddoowwanii immoo akka kanatti kophaatti adda baasuudhaaf rakkisaa akka ta'e kaayee jira. Dabalataan, argannoo

isaa keessatti moggaasni maqaa daa'immanii adeemsa mataa isaa kan itti raawwatamu qabaachuu adda baasee jira. Akkasumas moggaasni maqaa iddoowwanii maqaa namaatiin, wantoota baay'inaan iddoo sanitti argamaniin moggaafaman haala qilleensaan, taatee bakka saniifi maqaa namootaatiifi haala bakka sanii walitti qindeessuun akka moggaafamaa ture adda baaseera.

Lataa (2003) mata duree “Xiinxala Moggaasa Maqaa Manneen Daldalaa Magaalaa Dodolaa” jedhuun qorannoo dhiyaateedha. Kaayyoon qorannoo kanaa moggaasni manneen daldalaa magaalaa Dodolaa waan irratti hundaayee moggaafame ibsuu yoo ta'u, barreefama ilaachisee immoo hanqina qubee irraa kaasee hanga caasaatti jiru sakatta'uun adda baasuun qaamni dhimmi kun ilaallatu akka furmaata itti laalu agarsiisee jira. Hanqinni dogogora qubee uumame kunis xiyyeeffannoo dhabuu waajjira Aadaafi Turizimii magaalaa jiraachuu dhabuu akka ta'es ifa baasee jira. Qorannoon kuniifi kan Lataa moggaasa irratti hojjatamuufi Afaan Oromootiin hojjatamuu isaatii kan wal fakkaatu yoo ta'u, garaagarummaan isaanii immoo moggaasa maqaa iddoowwaniifi moggaasa maqaa manneen daldalaa ta'uu isaati.

Qorannoon kun immoo moggaasa maqaa iddoowwanii godina Arsii Aanaa Zuwaay Dugdaa irratti xiyyeeffata. Qorannoowwan armaan olii hundi isaanii moggaasa irratti hojjatamuu isaaniiitiin walfakkaatu. Kana maleess, qorannoon kun kan Lataa, Shifarraafi, Seeyifuu Afaan oromootiin hojjatamuun isaanii tokko isaan taasisa. Qorannoo kunifi kan Tizaazuu, Warquu fi Tasaxxaa kan isaa tokko taasisu immoo qorannoowwan afranuu moggaasa maqaa iddoowwanii aanaa irratti kan xiyyaaffatanii hojjataman ta'uu isaaniiiti.

Kan adda isaan taasisu immoo, qorannoowwan armaan olii iddoo itti hojjatamaniif afaan itti hojjatamaniin adda adda. Kana malees, argannoo qorannoo kana keessatti iddoon bifaan, maqaa guyyaatiin, gosa dhagaatiin moggaafame qabaachuun garaagarummaa qorannoon kuniifi qorannoowwan armaan olii qabaniidha. Kana malees, qorannoon Lataa moggaasa maqaa manneen daldalaa irratti hojjatamuun, kan Shifarraa immoo moggaasa maqaa namaa irratti hojjatamuun, kan Seeyifuu immoo maqaa namaafi iddoowwanii irratti kan hojjataman yoo ta'u, qorannoon kun immoo moggaasa maqaa iddoowwanii qofa irratti hojjatamuu isaatiin adda ta'a.

Boqonnaa Sadi:Mala Qorannoo

Boqonnaa kana jalatti haala walii gala qorannichi itti adeemsiifame kan ilaallatu. Kunis mala qorannichaa, madda odeeffannoo, toftaa iddatteessuu, toftaa funaansa ragaafi malleen qaacceessa ragaalee argaman tartiibaan dhiyaatanii jiru.

3.1. Mala Qorannoo

Qorannoon malleen garagaraatiin gaggeeffama. Isaan keessaa tokko mala qorannoo akkamtaa yookaan qulqullinaa (qualitative research)dha. Qorannoo akkamtaa keessatti odeeffannoon kan funaanamu waan daawwatan, mari'atan, argan, dhagahan, muuxannoo jiruufi jireenyaa uummatichaa waan dubbisaniifi kana fakkaatan irratti hundaa'uudhaan odeeffannoon funaanaa. Malli qorannoo akkamtaa haala jiruufi jireenyaa yookaan amala hawaasaa tokkoo akkaataafi bifa inni qabuufi qabata isaa akkasumas maal jechuu akka ta'e kan ittin xiinxalamuudha. Haaluma kanaan qorattun mala qorannoo akkamtaatti dhimma bahuun qorannoo kana gaggeestee jirti.

3.2. Madda Odeeffannoo

Qorannoo kana keessatti madda odeeffannoo ta'anii kan odeeffannoon irraa funaaname. Waajjira aadaafi turizimii Aanaa zuwaay dugdaafi hawaasa keessaa immoo maanguddoota yookaan jaarsota dhimma kana gadi fageenyaan beekaniifi namaata hubannoo qaban irraa odeeffannoon funaaname.

3.3. Toftaa Iddatteessuu

Haalli iddattoo qorannoo kanaa iddattoo miti carraadha. Kana keessaa immoo iddattoo akkayyoo fayyadamuuf dirqameera. Sababiin isaas akaakuun iddatteessuu kun qorataan tokko beekkumsa dhimmicha irratti qabu irraa ka'ee kanneen odeeffannoo irraa argachuu danda'u murteessuudhaan ragaa qorannichaa ta'u argachuuf tajaajilu. Mala kana keessatti iddattoo heddu fayyadamuu irra iddattoowwan dhimmi qorannoon irratti gaggeeffamu waliin walitti dhufeenya cimaa qaban muraasa irraa odeeffannoo gahaa ta'e funaanuu irratti bu'uurreeffata.

3.4. Toftaa Funaansa Ragaa

Qorannoo gaggeessuudhaaf ragaa funaanuun dirqama. Ragaan kunis toftaa adda addaatiin funaanaama. Isaanis afgaaffii, bargaaffii, daawwannaa, marii garee xiyyeeffannoofi sakatta'a dokumeentii yoo ta'an kanneen keessaa qorattuun afgaaffii, marii garee xiyyeeffannoofi, daawwannaa gargaaramuun odeeffannoo funaannattee jirti.

3.4.1. Afgaaffii

Afgaaffiin meeshaa odeeffannoon itti funaannamuufi qorannoodhaaf ittiin sassaabamu keessaa tokko. Malli kunis mala qorattuun odeeffannoota wajjin fuulleetti walargitee odeeffannoo qorannoo isheetiif barbaaddu itti funaannatuudha. Afgaaffiin sababa qorataafi odeeffannoonni fuulleetti wal arganiif ragaa qulqulluu argachuudhaaf filatamaadha. Haaluma kanaan qorattuun afgaaffiidhaaf odeeffannoota 10 kan moggaasa iddoowwanii irratti beekkumsa qaban filachuun kaayyoo qorannoo galmaan gahuu keessatti gargaaramtee jirti. Afgaaffii ilaachisee Moriarty (2011:8) yoo ibsu ``Interviews remain most common data collection method in qualitative research and are familiar and flexible way of asking people about their opinions and experiences`` jechuudhaan kaa'a. Akka ibsa yaada kanaatti funaansa ragaa kan qorannoo akkamtaatiif mala filatamaafi baratamaadha. Kana malees, odeeffannoota irraa yaadaafi muuxannoo tajaajilu ta'uu isaati. Kanaafuu, qorannoo kana keessatti odeeffannoo sassaabuuf afgaaffiin hincaaseffamne hojii irra oolee jira. Gaaffileen kunniinis :Moggaasni iddoowwanii aanaa Zuwaay Dugdaa maalfaadha? Moggaasa kana eenyutu moggaasa? Gaaffilee jedhaniifi kan biroo gaafachuun odeeffannoon funaanamee jira.

3.4.2. Daawwannaa

Daawwannaan mala odeeffannoon itti funaanamu keessaa tokko ta'ee kan qorataan iddoo qorannicha itti gaggeessu sanitti argamee qaama qorannicha irratti gaggeessu sana hordofuudha. Sarantakos (2005:234)`` Observation provides information when other methods are effective, relatively less complicated and less time consuming and offers collection of wide range of information`` jedha. Akka yaada armaan olii irraa hubatamutti daawwannaa kan gargaaramnu malli biraa yeroo dheeraa kan fudhatuuf walxaxaa yoo ta'eedha. kana malees, odeeffannoo bal'aa ta'e argachuuf daawwannatti

gargaaramuun barbaachisaa akka ta'e irraa hubanna. Haaluma kanaan qorattuun fakkeenyaaf iddoo Caffee Jilaa sirni gadaa itti gaggeeffamu si'a tokko deemuun sirna baallii wal irraa fuudhuu daawwachuun odeeffannoo funaanteen dur irraa kaasee iddoon kun sirni gadaa kan itti gaggeeffamu yoo ta'u, moggaasni iddoo kanaatis sirnuma iddoo kanatti gaggeeffamuun walqabatee kan moggaafame ta'uu odeeffannoo yeroo daawwannaa adeemsifamu argame irraa hubachuun nidanda'amee jira.

3.4.3. Marii Garee

Mariin kan odeeffannoo afgaaffiifi dawwannaan walitti qabamee gadi fageenyan xiinxaluufi yaada waliigala irra gahuuf kan fayyadu yoo ta'u, namoota mata duricha irratti hubannoo qaban waliin mari'achuun yaada gabbataafi dabalataa argachuuf mala qorattuun filatteedha. Haaluma kanaan beekkumsa namoonni mata duricha irratti qaban irratti hundaa'uudhaan namoota 10 afgaaffii irratti hirmaatan keessaa 6 gandoota afur keessatti argaman filamanii mariin gaggeeffamee jira. Odeeffannitoonni filatamanis obboo Abdoo Kaabaa ganda Qunee Sanbarroo irraa, obboo Amaan Jaanoo ganda Uboo Weennii irraa, obboo Jamaal Irkoo, obboo Kaasaayee Biiftuufi obboo Abdallaa Biifoo ganda Ogochoo 01 irraafi obboo Qaabatoo Bariisoo ganda Caffee Jilaa irraa filachuun mariin garee kun adeemsifamee odeeffannoon funaanamee jira. Marii gaggeeffame kanaan gaaffileen moggaasaan walqabatan, moggaasni iddoowwanii kun yoom moggaafaman? Bu'uurri moggaasa iddoowwanii maalfaadha? Qooda fudhattoonni moggaasa iddoowwanii eenyu? Iddoowwan moggaasni isaanii jijjiirame maalfaadha? jedhan dhiyeessuun marii adeemsiifameen qorattuun odeeffannoo barbaachisaa ta'e funaanattee jirti.

3.5. Malleen Qaacceessa Ragaalee

Qorannoon kun mala akkamtaatiin kan gaggeeffame yoo ta'u, kunniinis gadi fageenyaan xiinxalamanii ibsi irratti kennamee akka hiikaman ta'eera. Kunis qorannoo kana keessatti akka argannoo qorannichaatti qaacceeffamee dhiyaatee jira.

Boqonnaa Afur: Xiinxala Ragaalee

Boqqonnaa kana keessattis maqaa iddoowwanii Aanaa Zuwaay Dugdaa akkaataa itti moggaafaman odeeffanoon maanguddootaafi namoota hubannoo qaban gandoota adda addaa jiran irraa funaanamee qaacceeffamee jira. Moggaasni iddoowwanii jiruufi jireenya hawaasa tokkoofi eenyummaa hawaasa tokkoo ibsuu keessatti gahee qaba. Akkuma barreeffama irraa aadaa, seenaa, amantaa, duudhaa, sirna adda addaa beekuun danda'amu moggaasa iddoowwanii irraallee waan qabatamaa ta'e hawaasa sanii beekuun nidada'ama. Boqonnaa kana keessattis bu'uura moggaasa iddoowwanii maqaa namaatiin moggaafaman, waan naanootti baay'inaan argamaniin moggaafaman, maqaa gosaatiin moggaafaman, taaewwaniin moggaafaman, teessuma lafaatiin moggaafaman, qaama bishaanitiin walqabataniin moggaafaman, maqaa guyyaatiin moggaafaman, gosa dhagaatii moggaafaman, bifaan moggaafamaniifi iddoowwan moggaasni isaanii jijjiirame boqonnaa kana keessatti ibsamaniin jiru.

4.1. Bu'uura Moggaasa Maqaa Iddoowwanii Aanaa Zuwaay Dugdaa

Moggaasni kamiyyuu waan bu'uura godhatee moggaafamu qaba. Coplay (1964:104) "A vast number of places names contain a personal names of individual who once owned and in the locality or who were in some way prominently assoocited with it". Akka yaada kanaatti moggaasni maqaa nama dhuunfaa iddoo san qabateen kan moggaafaman ta'uu isaati. Yaaduma kana Stewirt (1967:62) yoo ibsu "Then too just as people take their names from places, places take their names from people especially in country where the idea of private owenership is strong." Jedha. Akka yaada kanaatti iddoowwan qabeenyi dhuunfaan itti babal'ate keessatti akkuma namni moggaasa isaa iddoo irraa argatu iddoonis moggaasa isaa maqaa namaa irraa argachuu isaa ibsa. Kana malees iddoowwan moggaasni isaanii jijjiirames jiru. Moggaasni maqaa iddoowwanii Aanaa Zuwaay Dugdaallee bu'uura itti moggaafame tokko tokkoon haa ilaall.

4.1.1. Moggaasa Iddoowwanii Maqaa Namaatiin Moggaafaman

Moggaasni iddoowwanii maqaa namaatiin moggaafaman, maqaa namaa bu'uura godhatanii moggaafaman. Akkuma namni moggaasa isaa waan adda addaa irra argatu iddoonillee moggaasa isaa namaafi waan biraa irraa argachuu danda'a. Yaada kana

Macaafa Qulqulluu Samu'eel tokkooffaa boqonnaa 1 lakkoofsa 1 irratti “በተራራው የኤፍሬም አገር በአርማቱዎ መሴፋ የሆነ ስሙ ህልቃና የተባለ ኤፍሬማዊ ሰው ነበር።” jedha. Akka yaada kanaatti Efreem ilma Yooseef yoo ta’u, akka yaada armaan oliitti garuu maqaa biyya yookaan iddoon itti yaamamu ta’uu hubanna. Dabalataan Powell (1990:24) yoo ibsu, “ Many places names are derived from personal names ...” jedha. Akka as irraa hubannutti moggaasani iddoowwanii maqaa namaa irraa moggaafamuu isaati. Kana malees akka ragaan odeeffkennitoota irraa argame ibsutti maqaan iddoowwanii maqaa namaatiin moggaafamu namni sun iddoon sanitti dureessa, jaarsa biyyaa beekamaa, nama aangoo qabu, nama iddoo sanitti isaafi horteen isaa jiraatufi kan biroon akka moggaafamu ibsanii jiru. Maqaan iddoowwanii maqaa namaatiin moggaafamanis:

1. Barricha	5. Hordee
2. Gotoo	7. Heeraraafi
3. Wabbaraa	8. Biitee
4. Qunee	

4.1.1.1 **Barricha:** Barrichi maqaa gaaraa daangaa magaalaa Ogochootti argamu. Barrichi moggaasa kana kan argate nama maqaan Barricha jedhamuun irraa akka ta’e ragaan ni ibsa. Dur namni Barricha jedhamu iddoo kana jiraata waan ta’eef namichuma beekamaa naannoo kana jiraatuun moggaafame. Moggaasni kun maqaa namaa irratti hundaayee kan moggaafameedha. Yeroon itti moggaafame garuu adda bayee hinbeekamu.

4.1.1.2 **Gotoo:** Gotoon ganda Sheled Gotoo keessatti argama. Gotoon moggaasa kan kan argate maqaa nama irraa yoo ta’u, innis qaalluu ture. Akka amantaa saba Oromootti qaalluun namaafi waaqa giddutti argamuun namaafi waaqa walitti fida jedhanii kan itti amanu ta’uu ragaan argame niibsa. Amantaan Waaqeffannaa kun durii kaasee kan jiuufi ammas naannoo kana Amantaa Waaqeffannaa kanaan kan bulan jiraachuu isaanii yaadni odeeffkennitoonni kennan niibsa.

4.1.1.3 **Wabbaraa:** Wanbaraan iddoo ganda Arba Caffaa keessatti argamu. Gadoonni daangeessan ganda Uboo Barricha, ganda Halloofi ganda Ogochoo 01ti. Iddoon kun kan beekamu jallisiidhaan. Akkasumas marga bishaan caffaatiin biqiluun horiin magaalaa Ogochoo irratti bobba’uun beekama. Kana malees, iddoo horiin irra oolu waan ta’eef

kobootaan irraa guurama.Bishaan caffatti fayyadamuun kuduraafi muduraan akka qullubbii diimaa timaatima, raafuufi kurubbaanfaa niomishamu. Dalataan cirrachiifi dhagaan ijaarsa manaatiif oolu Wanbaraatti argama. Dabalataa dhagaafi biyyoon daandiin itti ijaaramus Wabbaraatt argama. Wabbaraan moggaasa kana kan argate maqaa namaa irraa akka ta'e ragaan argame ni ibsa.

4.1.1.4. **Qunee:** Qunee ganda Qunee sabarroo keessatti argama. Gaarri Quneeff naannoon isaa moggaasa kana kan argate maqaa nama saba Hadiyyaa ta'e nama Qunee jedhamu irraa akka ta'e ragaan odeefkennitoota irraa argame ni ibsa. Sababiin moggaafameefillee gaara Qunee kanaaf naannoo isaa kan jiraatu isaafi hortee isaa waan ta'aniif maqaan kun moggaafameef. As irraa kan hubannu akkuma namni maqaa iddoo irraa fudhatee itti yaamamu iddoonis maqaa namarraa fudhachuun kan itti yaamamu yookaan adda bayee itti beekamu ta'uu isaati.Fakkeenyaaf iddoon Shaashamannee jedhamu moggaasa kana kan argate dubartii maqaan ishee 'Shaashee' jedhamtu irraa akka moggaafame ibsama.

4.1.1.5. **Hordee:**Hordeen ganda Qunee Sanbarroo keessatti argama. Iddoon kun mooggaasa kana kan argate nama qabeenya qabu, saba Hadiyyaa ta'e dureessaafi naannoo sanitti beekamaa ta'e Hordee jedhamuun kan moggaafame ta'uu afgaaffii Ebla 10/08/2009 obboo Abdoo Kaabaa wajjin gaggeeffame niibsa.

4.1.1.6. **Heeraraan:** Heeraraa Gandoota baadiyyaa aanaa Zuwaay Dugdaa keessatti argaman keessaa tokko. Gandoonni daangeessan Shalad Gotoo, Kiyyaanshoo, Bashiiraa Caffaa, Gannaalee, Hara Danbaliifi ganda Qobboo Booraraatu daangeessa. Gandi Heeraraa kun moggaasa kana kan argate maqaa namaa irraa yoo ta'u, barri isaa garuu adda bayee hinbeekamu. Dur naannoo kana nama beekamaa maqaan isaa Heeraraa jedhamu jiraataa ture. Maqaan ganda kanaatis isumaan kanaan kan moggaafame akka ta'e afgaaffii Ebla 13/08/2009 Obboo Irkoo Jireen wajjin adeemsifame irraa hubachhuun nidanda'ma. Moggaasni ganda kanaa maqaa namaa irratti hundaayee kan moggaafameedha. Kana malees, moggaasni kun ganda qofaafi osoo hintaane, maqaa mana barumsaatis ta'ee jira.

4.1.1.7. **Biitee:** Biiteen maqaa gandaati. Ganda Biitee gandoonnii daangeessan Ganda Bookaa, Hulaa Arbaa, Aanaa Doddotaafi Aanaa Heexosaati. Biiteen moggaasa kana kan argate maqaa namaa irraa yoo ta’u, namni beekkamaa qabeenya guddaa qabu dur naannoo kana jiraataa ture. Biiteefi horteen isaa naannoo kana jiraataa turan. Iddoon Biitee kunis maqaa namaa kana hunddaayee kan moggaafameedha.

4.1.2. **Moggaasna Iddoowwanii Waan Naannootti Baay’inaan Argamuun Moggaafaman**

Moggaasni iddoowwanii waan naannootti baay’inaan argamuun moggaafaman bu’uurri moggaasa isaanillee waan naannootti baay’inaan argamuundha. Iddoon kamiyyuu qabeenya uumamaa haaqabaatu malee, bakka hundatti bifa walfakkaatuun hinargamu. Iddoo tokkotti baay’inaan kan argamu yoo ta’u, iddoo biraatti garuu xiqqaatee argama. Wantoonni naannoo argaman kunis biqiloota, mukkeen, bineensotaafi beelladoota. Iddoonillee moggaasa isaa waanuma naannoo kanatti baay’ayee argamuun moggaafamuu danda’a. Yaada kana Sitwaart (1967:62) yoo ibsu “ place that were frequented wild animals some of them extinct and by birds, insects and fishes were some times named from them” jedha. Akka yaada kanaatti iddoowwan moggaasa isaanii bineensota, sinbirrootafi qurxummiiwwan irraa akka argatan ibsa. Moggaasni iddoowwanii waan naannootti baay’inaan argamuun moggaafamanii jiru.

1) Kobeeyyii	10) Tooya Danbii
2) Sangoo	11) Tooya Qurquraa
3) Kobootaa	12) Sanbarroo
4) Daboobeessa	13) Sukaayii
5) Xaaxeessaa	14) <u>Handoodee</u>
6) Odaa Shanan	15) Uboo Weennii
7) Rukeessaa	16) Hulaa Arbaafi
8) Ulaagaa	17) Arba Komineedha.
9) Odaa	

Moggaasni iddoowwanii kunis waan baay’inaan naannoo tokkotti argamuun kan moggaafaman ta’us gosa gara garaa qabu. Isaanis

4.1.2.1. Maqaa Beelladaatiin

4.1.2.1.1. **Korbeeyyii:** korbeeyyiin iddoowwan Aanaa Zuwaay Dugdaa keessatti argaman keessaa tokko yoo ta’u, ganda uboo Barricha keessatti argama . Iddoon Korbeeyyii jedhamu moggaasa kana kan argate maqaa beeyilada manaa korbeessa jedhu irraa korbeeyyii jedhamee maggaafame.Naannoo kanatti dur re’een baayinaan horsiifamaa turuu isaatiif re’oon kunniinlee tikfamaa akka turaniif iddoon korbeeyyii jedhamu kun immoo korbeeyyii baay’inaan iddoo sanitti argaman irratti hundaayee kan moggaafame ta’uu afgaaffii Gurraandhala 03/06/2009 obboo Amaan Jaanoo wajjin adeemsifameen ragaan argame niibsa.:

4.1.2.1.2. **Sangoo:**Sangoon maqaa gandaati. Gandoonni daangeessan Burqaa Lammaffoo, Qunee Sanbarro, Golbee, Uboo Barrichaafi Hara Danbal.Dur Oromoon qabeenyi guddaan inni qabu horiidha kennaan ilma isaatiif, fira isaatiif akkasumas nama jaalatuuf kennus horiidha. Yoo margi horiin dheeaniifi bishaan horiin dhugan naannootti hinjiraannellee bakka bishaaniif margi argamutti horiin godaana. kana malees horii waan baay’ee jaalatuuf horii nifaarsa. Dubartootni yoo loon elman, aannan raasanfaa loon faarsu. Qotiyyoo lafa qotuufi midhaan ayidus nifaarsan. kunis hawaasni jaalalaafi kabaja inni horiif qabu agarsiisa. Nyaatni uffatni, meeshaan manaatillee bu’aa horii irraa argamu. Dureessa ta’uun isaatillee kan beekamu baay’iina horii inni qabuun dur Namni tokko dureessa jedhamee kan beekamu yoo kiila lixe. kiila lixuu jedhuun immoo aannan raaddeenii elmamee boollatti naqama. Abbaan horii sunillee aannan boolltti naqame san keessatti daaka. Sana booda obboo ebaluu kiila lixe jedhama. kuni baay’ina horii inni qabuufi dureessa ta’uu agrsiisa. Sangoo jedhamee kan moggfamellee baayina horii irraa kamn ka’e sangoonni kophaatti tikfamu. Waan sangaanni irraatti tikfamaniif sangoo jedhamee akka moggaafame afgaaffii Bitootteessa 19/07/2009 obboo Bashiir Nagawoo wajjin gaggeeffameen ragaan ragaan argame niibsa.

4.1.2.2. Moggaasa Faltii Horiitiin

4.1.2.2.1. **Kobootaa:** ganda caffee jilaa keessatti argama. Kobootaan moggaasa kan argate dhoqqee horii goge irraaa ta’uu isaa ragaan argame niibsa. Dur naannoo kana qonni hinjiru. Margiifi biqiloonni adda addaa nyaata horiitiif ta’u waan jiruuf loon irratti bobbaasuuf mijaawwaa waan ta’eef, horiin heddu irra oolan. Kanuma irraa ka’uun

moggaasni kan moggaafameef akka ta'e afgaaffii Ebla 18/ 08/ 2009 obboo Abdallaa Biifoo wajjin taasifameen ragaan argame ibsee jira.

4.1.2.3. **Maqaa Mukaatiin**

4.1.2.3.1. **Daboobessa:** Daboobsi ganda Biitee keessatti argama. Daboobessi gosa mukaati. Iddoon kunis maqaa mukaatiin kan moggaafameedha. Tajaajjilli mukni kun qabus jijji isaa nyaataaf oola. Moggaasni kun yoom akka moggaafame beekuun dadhabamus hawaasni naannoo kanaa muka Daboobessaa baay'inaan argamu irratti hundaayee dur kan moggaase ta'uu ragaan argame niibsa.

4.1.2.3.2. **Xaaxessaa:** xaaxeessaan ganda Dugdaa Baatuu keessatti argama. Iddoon Xaaxessaan jedhamu moggaasa kana kan argate muka xaaxessa jedhamu baay'inaan naannoo sanitti biqiluun irratti hundaayee kan moggaafameedha. Mukni kun tajaajila gara garaa qaba. Ijaarsa manaatiif, ijaarsa dallaatiif, qoraaniif, cilee baasuuf, meeshaa qonnaa hordaa irraa hojjachuuf, ija isaa nyaataafi kan ooluudha. Mukn moggaasa kana kan argate sagalee yeroo boba'u dhageessisu irratti hundaa'uudhaan hawaasni moggaasu isaa ragaan odeefkennitoota irraa argame ni ibsa. Xaaxessaan yeroo boba'u sagalee xa...xa...xa...jedhu dhageessisa.

4.1.2.3.3. **Rukeessaa:** Rukeessaan ganda Dugdaa Baatuu keessatti argama. Rukeessi maqaa mukaa yoo ta'u, Iddoon kun maqaa muka kanaatiin kan moggaafameedha. Dur iddoo kana muka rukeessatu baay'ata ture. Hawaasnillee mukaa baay'naan naannoo kanatti argamu irratti hundaa'uudhaan kan moggaase ta'uu isaa ragaan odeefkennitoota irraa argame niibsa.

4.1.2.3.4. **Ulaagaa:** Iddoon Ulaagaa jedhamu ganda Caffee Jillaa keessatti argama. Iddoon kun moggaasa kana kan argate maqaa muka ulaagaa jedhamuun. Mukni kun tajaajila adda addaa qaba. Ulaagaan muka baay'inaan iddoo kanatti argamu waan ta'eef moggaasni iddoo kanaatis mukuma baay'inaan argamu kana irratti hundaayee akka moggaafame ragaan argame ni ibsa.

4.1.2.3.5. **Odaa:** Odaan ganda Qunee Sanbarroo keessatti argama. Odaan seenaa saba Oromoo keessatti bakka guddaa qaba. Muka jaallatamaa, kabajamaa, akkasumas bakka

bu'aa saba kanaati. Odaan saba Oromootiif galma isaati. Akkuma yeroo ammaa walgayii dhimma adda addaa galma keessatti gaggeeffamu durii kaasee uummanni Oromoo Odaa jala taa'ee mari'ata. Odaan mana murtii saba Oromooti. Manni murtii akkuma yakka adda addaa dalagameef waajjira yookaan biiroo keessa taa'ee murtii murteessu, uummanni Oromootiis Odaa jala taa'ee nama seera ittiin bulmaata cabse Odoo jala taa'ee itti murteessa. Kana malees Odaan uummata Oromootiif paarlaamaa isaati. Akkuma paarlaamaa keessatti bakka bu'oonni uummataa filatamanii uummata bulchan sirna gadaa keessattis abban gadaa waggaa saddeetitti filatamuun uummata bulcha. Sirni baallii wal irraa fuudhuutis iddoo kanatti gaggeeffama. Dabalataan, odaan bakka bu'aa saba Oromooti. Alaabaan Naannoo Oromiyaa asxaan isaa odaadha. Iddoon Odaa jedhamu kunis moggaasa kana kan argate odaa baay'inaan iddoo sanitti argamu irratti hundaa'uudhaan kan moggaafameedha.

4.1.2.3.6. **Tooya Danbii:** Tooya Danbiin ganda Tooya Lamaan keessatti argama. qaba. Kana irraa kan ka'e rakkoo guddaan hawaasaa naannoo kanaa bishaan waan ta'eef bishaan kan argatan rooba waqtii gannaa roobere kuufame irraa akka ta'e ragaan odeef kennitoota irraa argame niibsa. Iddoon kun moggaasa kana kan argate jechoota Afaan Oromoo lama "Tooyaa"fi "Danbii"jedhu irraa yoo ta'u, Tooyaan hiikni isaa bishaan waraabu kan jedhuun bakka bu'a."Danbiin"immoo maqaa mukaati. Tooya Danbii kan jedhameef naannoo mukni Danbii baay'atu kanatti bishaan ganna roobe bona namaafis ta'ee beelladootaaf tooyuun kan itti fayyadaman waan ta'eef hawaasni gocha kanaafi muka naannoo sanitti baay'inaan argamu irratti hundaayee kan moggaase ta'uu isaati.

4.1.2.3.7. **Tooya Qurquraa:** Tooya Qurquraan ganda Tooya lamaa keessatti argama. Iddoon kan moggaasa kan argate jechoota Afaan Oromoo lama "tooyaa"fi "Qurquraa"jedhu irraa yoo ta'u, Tooyaan akkuma dura jedhame bishaan waraabu jechuudha. Qurquraan immoo maqaa mukaati. Qurquraan muka tajaajila adda addaa qabu. Iddoon kun moggaasa kana kan argate gocha hawaasni dalaguufi muka baay'inaan naannoo sanitti argamu irrattii hundaayee akka ta'e ragaan argame niibsa.

4.1.2.3.8. **Odaa Shanani:** odaan Shanani ganda Majaa Shanani keessatti argama. Odaa Shanani keessa baay'inaan kan jiraatu uummata Oromooti. Moggaasni iddoo kanaatis jecha Afaan Oromootiin ta'e gosa mukaa iddoo kanatti baay'atee argamuun

moggaafamuu isaa afgaaffii Amajii 26/05/2009 obboo Nagaash Gammachuu wajjin gaggeeffameen ragaan argamee nimirkaneeessa.

4.1.2.4. **Nyaata Horiitiin**

4.1.2.4.1. **Sanbarroo:** Sanbbarroon aanaa Zuwaay Dugdaa keessatti iddoo lamatti argama. Inni duraa ganduma Sanbarroo jedhamu yoo ta'u inni lammaffaan immoo ganda Qunee Sanbarroo keessatti iddoo argamuudha. Gandoonni daangeessan ganda Uboo Weennii, Gannaalee, Golbeefi Shald Gotooti. Iddoowwan lamaan bakka adda addaatti argaman kun moggaasa isaanii kan argatan maqaa biqiltuu irraa akka ta'e ragaan argame niibsa. Sanbarroon baala nyaata horiitiif oolu. Biqiltuun gaalee muka irratti maramuun biqilu yoo ta'u, yeroo ammaa baayinaan hinargamu. Iddoowwan lamaan kun moggaasa kana kan argatan maqaa biqiltuu baay'inaan iddoo sanitti argamuun. Hawaasni waan naannoo isaatti argamuun maqaa iddoofis ta'ee namaaf kan moggaasu ta'uu isaa ragaan d'odeeffkennitoota irraa argame niagarsiisa.

4.1.2.4.2. **Sukaayii :** Sukaayin ganda Booka keessatti argama. Iddoo kanatti biqiloonni loon dheedaniifi margi kan biqilan yoo ta'u, urgooftuu nyaata adda addaa ittin mi'eessuufuolu sukaayiinis iddoo kanattii baay'inaan biqila. Yeroo durii kaasee hanga ammatti Sukaayiin iddoo looniin itti gdodaanan. Aadaan sabni Oromoo durii kaasee qabu jaalala looniiti. loon kunuunsuuf jecha bakka bishaaniifi margi argamutti looniin godaana. Sukaayiin Yeroo midhaan facaafamee bakka loon itti oolchan rakkisutti bakka loon itti bobbaasaniidha. Gaarri Sukaayiifi naannoon isaa margaafi biqiloota adda addaa nyaata horiitiif ta'u sirritti argama. Moggaasni iddoo kanaati biqiltuu baayinaan iddoo kanatti argamu irratti hundaayee hawaasaan kan moggaafame ta'u ragaan odeeffkennitoota irraa argame ni ibsa. Yeroo ammaa moggaasni kan manni barumsaatis itti moggaafamee jira.

4.1.2.5. **Biqiltuu akka saamunaatti tajaajiluun**

4.1.2.5.1. **Handoodee:** Handoodeen ganda Arba Caffaa keessatti argamu. Iddoon kun moggaasa issa kan argate biqiltuu handoodee jedhamu irraa itti moggaafame. Handoodeen iddoo naannoo caffaatti dhiyaatee argamuudha. Dur naannoo kana biqiltuu kun baay'inaan argama ture. Hawaasni biqiltuu kana akka saamunaatitti kafana itti

miiccaa ture. Moggaasni iddoo kanaatillee biqiltuu Naannoo kanatti baay'inaan argamuun kan moggaafame ta'uu ragaan odeefkennitoota irraa argame niibsa.

4.1.2.6. **Maqaa Bineensotaatiin**

4.1.2.6.1. **Uboo Weennii:** Uboo Weenniin maqaa gandaati. Ganda kana gandoonni daangeessan Sangoo, Ogolchoo 01, Golbee, Sanbarroo, Halloofi ganda Arba Caffaati. Iddoowwan ganda kana keessatti argaman Abaargada, Korbeeyyiifi Barricha. Iddoon moggaasa isaa kan argate jechoota lama uboofi weennii jedhaman irraa yoo ta'u, Uboon malkaa namni bishaan irraa waraabbatu yoo ta'u, weenniin immoo, bineensa bosonaa dur naannoo kanatti baay'inaan argamuun akka moggaafame ragaan niagarsiisa.

4.1.2..6.2. **Hulaa Arbaa:** Gandoota Aanaa Zuwaay Dugdaa keessatti argaman keessaa tokko Hulaa Arbaadha. Gandoonni daangeessan Qunee Sanbarroo, Biitee, Booka, Arba caffaa, Tooya Lamaafi Aanaa Heexosaati. Gandi kun moggaasni isaa jecoota Afaan Oromoo “Hulaa”fi “Arba” jedhamu irraa kan moggaafameedha. Hulaan iddoo gamaa gamanni gaara ta'ee namniifi horiin keessaan deemu yoo ta'u Arbi immoo bineensa bosona galuu dur naannoo sanitti baay'inaan argamuudha. Dur naannoo kana bosonni baay'inaan jira ture. Bosonni kunis bakka jireenya bineensota adda addaati. Arbillee bineensota naannoo kanatti argaman keessaa tokko. Arbi hulaa kana keessaan hulluuquuf jedhee waan achitti rakkatee du'eef, iddoon kunis Hulaa Arbaa jedhamee akka moggaafame raga odeefkennitoota irraa argame niibsa.

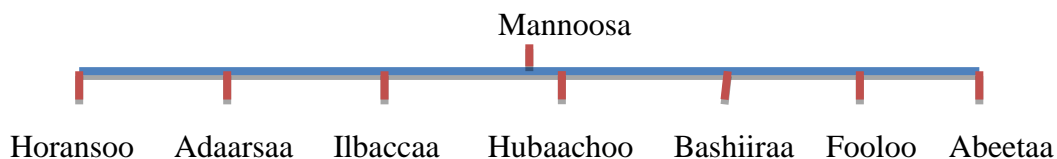
4.1.2.6.3. **Arba Korminee:** Arba kormineen ganda Arba Caffaa keessatti argama. Iddoon kun moggaasa kana kan argate jechoota lama kan Afaan Oromoo Arbaafi Korminee irraa yoo ta'u, Arba jedhamee kan moggaafameef dur naannoo kana bosonni baay'een waan jiruuf bakka jireenya bineesota adda addaatiifi Arbi keessa jiraatu ture. Kormineen immoo gosa Oromoo Arsii keessaa tokko. Naannoo kanatti gosa Oromoo Arsii Korminee baay'inaan argamu irraa maqaan kun kan moggaafameef ta'uu marii garee Waxabajjii 12/10/2009 gaggeeffame irratti yaada obboo Amaan Jaanoo kennan irraa hubatuun danda'amee jira.

4.1.3. Moggaasa Iddoowwanii Maqaa Gosaatiin Moggaafaman

Moggaasni iddoowwanii maqaa gosaatiin moggaafame bu'uurri isaa maqaa gosaati. Yaada kana ወርቁ (1989) Taaddasaa (1973) wabeeffachuun yoo ibsu በሰውም፣ በቦታ ስም ፣ በህዝብ ወይም በጎሳ ስም ፣ እየታዘሉ የሚተላለፉ አሉ ። ለምሳሌ የዘር ቆጠራ ፣ አያት፣ ቅድመ አያት ፣ የሰፈሩበትን ወይም የተቀበሩበትን ስፍራ መዘርዘር ወይም ይህ ጎሳ ከዛኛው ፣ ያ ህዝብ ከዚህኛው የመነጨ ነው የሚል ይገኝበታል።” jedha. Akka yaada kanaatti iddoon moggaasa isaa maqaa namaa, sabaa, gosaafi kan kana fakkaataniin kan moggaafamu ta'uu agarsiisa. Moggaasni maqaa gosaan moggaafamu iddoo tokkotti horteen gosa sanii kan argamuufi hawaasni iddoo san jiru gosa san irraa kan dhufan ta'uu agarsiisuudhaaf kan moggaafame. Iddoon maqaa gosaatiin moggaafaman kunniinis

1) Unshittii	5) Allaa
2) Hubaachoo	6) Daallee
3) Adaarsaa	7) Adaree Leephoodha.
4) Abaargada	

4.1.3.1. **Unshittii:** Unshittiin maqaa Gandaati. Ganda kana gandoonni daangeessan Dugdaa Baatuu, Qobboo Booraraa, Diimtuu Raarattiifi Aanaa Xiyooti. Unshittiin moggaasa kana kan argate gosa Mannoosaa balbala torba qabu uunshoo torba irraa akka ta'e ragaan argame niibsa. Balballi gosa Mannoosaa caatoo armaan gadii irraa laaluun nidanda'ama.

Akkuma caatoo armaan olii irraa hubatamutti uunshoo torba kan jedhaman ilmaan Mannoosaa yoo ta'an, isaan kunis uunshittiif naannoo isaatti argamu. Mooggaasa kanas kan argate gosa Mannoosa balbala torba qabu Uunshoo irraa akka ta'e ragaan argame niibsa. Uunshoo torba keessatti namni saba biraallee ta'ee gosa adda addaa guyyaa torba isaan bira bullaan mannoosa jedhanii yaaman malee gosa biraati jedhanii hinfanfansen. Namni kun guyyaa torba booda uunshoo torba jechuudha.

4.1.3.2. **Hubaachoo:** Hubaachoon ganda Heeraraa keessatti argama. Iddoo kana Baay'inaan sabni Oromoo kan jiraatu yoo ta'u, afaan waliigaltees Afaan Oromooti. Hubaachoon maqaa balbalaati. Gosti Mannoosaa balbala torba qabu keessaa tokko yoo ta'u, iddoo kana hortee balbala kana waan irra jiranii moggaasni kunis maquma balbalaa irra jiruun hawaasni Hubaachoo jedhee akka moggaase ragaan argam ni ibsa.

4.1.3.3. **Adaarsaa:** Adaarsaan ganda Shalad Gotoo keessatti argama. Adaarsaan moggaasa kana kan argate maqaa balbalaa gosa Mannoosaa keessa jiruun. Mannoosni gosa yoo ta'u, ilmaan yookaan balballi isaa immoo Adaarsaa, Abeetaa, Fooloo, Bashiiraa, Hubaachoo, Ilbaccaafi Horansoodha. Iddoon kunis kan moggaafame balbala Adaarsaa baayi'naan naannoo kanatti argamu irratti hundaayee hawaasaan kan moggaafame ta'uu isaati.

4.1.3.4. **Abaargada:** Abaarganni ganda Uboo Weennii keessatti argama. Iddoon kun moggaasa kana kan argate gosa baay'inaan iddoo kanatti argamu irraa ta'uu ragaan Amajjii 26/05/2009 afgaaffii obboo Nagaash Gammachuu wajjin gaggeeffameen odeeffannoon argame niibsa.

4.1.3.5. **Allaa:** Allaan ganda Caffee Jilaa keessatti argama. Iddoon kun moggaasa kana kan argate gosa Oromoo Arsii keessaa Allaa jedhamuun. Naannoo kanatti gosti Allaa waan baay'atee argamuuf hawaasnillee as irratti hundaayee kan moggaase ta'uu ragaan argame ni ibsa.

4.1.3.6. **Daallee:** Daalleen ganda Caffee Jilaa keessatti argama. Daalleen moggaasa kana kan argate gosa Oromoo Arsii Daallee jedhamuufi baay'inaan naannoo sanitti argamu irratti hundaayee hawaasni kan moggaase akka ta'e ragaan niibsa.

4.1.3.7. **Adaree Leephoo:** Adaree Leephoon maqaa gandaati. Gandoonni daangeessan Koche Booree, Caffee Jilaa, Aanaa Muuneessafi Godina Shawaa Bahaati. Moggaasa kana kan argate jechoota Adareefi Loophoo irraa yoo ta'u, Adareen maqaa gosa saba Oromoo Arsiiti. Leephoon immoo maqaa lafaati. Iddoon kunis gosa iddoo san jiraatu irratti hundaa'uudhaan hawaasaan kan moggaafame ta'uu ragaan odeeffkennitoota irraa argame niibsa.

4.1.4. Moggaasa Iddoowwanii Maqaa Gosa Dhagaatiin Moggaafaman

Moggaasni iddoowwanii gosa dhagaatiin moggaafaman bu'uurri isaanii gosa dhagaa iddoo sanitti argamuudha. Dachee irratti wantoota garagaraatu argama. Isan keessaa tokko dhagaadha. Qarsaafi Cabbiin gosa dhagaa yoo ta'an, naannoo itti argaman sanitti moggaasa ta'anii jiru. Akka ragaan odeefkennitoota irraa argame ibsutti iddoowwan lamaan kana dur waan qonni baay'inaan hinjirreef gosa dhagaa kanatu argama ture. Yeroo ammaa garuu dhagaan kun dabree dabree malee hinjiru. Iddoowwan maqaa gosa dhagaatiin moggaafaman:

1) Qarsittii

2) Cabbii

4.1.4.1. **Qarsiittii:** Qarsittiin ganda Shelad Gotoo keessatti argama. Iddoon kun moggaasa kana kan argate jecha Afaan Oromoo qarsaa jedhu irraa yoo ta'u, qarsaan gosa dhagaati. Dhagaan qarsaa halbee, qottoofi meeshaalee biroo itti qaruuf kan tajaajiluudha. Naannoon Qarsittii jedhamee beekamu kun dhagaan qarsaan baay'inaan waan argamuuf hawaasnillee isuma kana irratti hundaayee kan moggaase ta'uu ragaan odeefkennitoo irraa argame niibsa.

4.1.4.2. **Cabbii:** Cabbiin ganda Booka keessatti argama. Cabbiin karaa gaara Tulluu Togee nama geessuudha. Jireenyi hawaasaa hojii qonnaafi horii horsiisuu irratti hundaaye. Iddoo kun moggaasa kana kan argate dhagaa cabbii naannoo sanitti baay'inaan argamu irratti akka ta'e afgaaffii Ebla 10/08/2009 obboo Abdoo Kaabaa wajjin gaggeeffameen ragaan argamee niibsa.

Suuraa 2 Dhagaa Cabbii iddoon itti moggaafame

4.1.5. Mooggaasa Idoowwanii Taateewwaniin Moggaafame

Moggaasni iddoowwanii taateewwaniin moggaafaman bu'uurri isaanii taateewwan ilmi namaa jiruufi jireenya isaa keessatti isa muudate. Yaada kana Elias (2004:47) yoo ibsu “Some names commemorate natural, physical, political, social, or cultural events ...” jedha. Akka yaada kanaatti moggaasni taateewwanii bu'ueffachuun kan moggaafamu ta'uu isaati. Moggaasni taateewwanii kunis seenaa, aadaa, afaan, muuxannoofi muudannoo jiruufi jireenyaa hawaasaa kan ibsan yoo ta'an, isaan kunniinis :

1) Haadaan Guurii	8) Takk bulii
2) Gorra'aa	9) Cufaa
3) Booka	10) Araxaa
4) Roorroo	11) Adulaalaa
5) Dhooyaa	12) Gaachannan
6) Dannaba	13) Bushee
7) Cophapa	

4.1.5.1. **Haadaan Guurii:** Haadaan Guuriin ganda Qunee Sanbarroo keessatti argama. Iddoon kun qilee waan qabuuf jirenyaaf mijaa'aa miti. yoo namniifi waan biroof keessa seene haadaan baasan. Mooggaasni qilee kanaatis gochuma raawwatamu kana irratti

hundaayee kan raawwatame ta'uu afgaaffii obboo Abdoo Kaabaa 10/08/2009 wajjin irraa argame niibsa.

4.1.5.2. **Gorra'aa:** Gorra'aan maqaa gaaraati. Gaarri kun ganda daangaa gandoota lamaa keessatti argama. Isaanis ganda Qunee Sanbarroofi Hulaa Arbaati. Moggaasa kana kan argate taatee iddoo kanatti raawwatame irraa akka ta'e ragaan niibsa. Dur Oromoon daangaa bal'ifachuuf jecha wallolaa ture. Akka yeroo ammaa meeshaan jabanaa waan hinjrreef meeshaa aadaa, eboo, gajaraa, cuubeefi kan biroo fayyadamaa ture. Diina isaati meeshuma kanaan gorra'a yookaan qala. Iddoon kun bakka diinni qabamee itti gorra'ame waan ta'eef gocha yeroo san raawwatame irratti hundaayee Gorra'aa jedhamee akka moggaafame ragaan argame niibsa.

4.1.5.3. **Bushee:** Busheen ganda Bushee Dannabaa keessatti argama. Moggaasa kanas kan argate jecha Afaan Oromoo bushaaye jedhu irraa akka ta'e ragaan argame niibsa. Busheen hawaasaan kan moggaafame yoo ta'u, lafti isaa bu'aa bayiifi gaara qaba. Kana malees dhibee daddarbaa adda addaatiif kan saaxilame waan ta'eef namni achi deeme bushaayee gala kan jedhu irraa busheen itti moggaafame.

4.1.5.4. **Roorroo:** Iddoon kun ganda Caffee Jilaa keessatti argama. Roorroo jedhamee kan moggaafameef naannoon kun bosonaafi huura waan qabuuf namni kophaa karaa san yoo deeme ni saamama. Nutti roorrisaa jedhanii gochuma iddoo kanatti raawwatamu irratti hundaayuun hawaasni kan moggaase ta'uu ragaan argame niagarsiisa. ibsa.

4.1.5.5. **Dhooyaa:** Dhooyaan ganda Sanbarroo keessatti argama. Dhooyaan moggaasa kana kan argate gocha raawwatamee irraa yoo ta'u dur iddoo kana malkaa laga Kaataaraatu yaa'aa ture. Adeemsa keessa bakki kun dhooyee dhooqa ta'e. Dhooqa keessa namni yoo qotatu gubbaa gamaa gamanaa garuu irra jiraata. Waan bishaan lolaa ganna roobu biyyoo gabbataa dhooqa keessa seenuuf oomishin gaariin niargama. Kana malees yeroo roobni xiqqaatus midhaan iddoo kana jiru hinbadu. Dhooyaa jedhee kan moggase hawaasa yoo ta'u akkaataa lafti bishaaniin dhooqa ta'e irratti hundaa'nii kan moggaase ta'uu isaa ragaan argame niibsa.

4.1.5.6. **Dannaba:** Dannabni ganda Bushee Dannabaa keessatti argama. Dannaba jechuun afaan oromootiin lafa gammachuu, lafa rakkoon hin jirre, lafa hara itti galfatan lafa itti

durooman lafa itti milkaa'an hiika jedhu qaba. Dannabni bakka qabeenya irraa argatan. Dur Oromoon diinaan lolee yoo qabeenya irraa saaman bakki itti waliif qoodan Dannaba. Kana malees Dannabni Bishaan waan qabuuf bakka oomishin gaarii irraa argamu. Dannabnis moggaasa kana kan argare haala jiruufi jireenya keessati hawaasni gocha raawwatu irratti hundaayee kan moggaafame ta'uu isaati.

4.1.5.7. **Cophaa:** Cophaan ganda Sanbarroo keessatti argama. Iddoon kun bakka jireenya uummata Waataa yoo ta'u uummanni naannoo kana jiru hojii suphee hojjachuun meeshaalee adda addaa eelee faaraa, xuwwee, girgiraa, okkotee marqa itti marqaniifi suummoo itti affeelan hojjachuun galii argatu. Dur naannoon kana bosonni baay'een jira ture. Mukkeen gugurdaan wan jiraniif yeroo hundaa roobni jira. Waan mukkeen gugurdaa rooba harkisu qabuufi yeroo hundaa bishaan mukkeen irraa cophuuf moggaasni isaatis cophaa jedhamee akka moggaafame afgaaffii Ebla 13/08/2009 obboo Irkoo Jireen wajjin gaggeeffameen ragaan argame niibsa.

4.1.5.8. **Takka Bulii:** Takka buliin ganda Qunee Sanbrroo keessatti argama. Takka buliin moggaasa kana kan argate yeroo durii akka ta'e himama malee barri isaa adda bayee hinbeekamu. Bakki kun margaafi biqiloota adda addaa nyaata horiitiif ta'u waan qabuuf horii tiksuuf iddoo itti deeman. Dur namni tokko horii marga dheechisuuf naannoo san deeme. Bakki kun qilee waan qabuuf horiin inni qabatee deeme guyyaa tokko keessatti jalaa dhuman. Guyyaa tokko bulee achii baqatee deeme. Moggaasa isaatiilee Takka Bulii jedhee akka moggaase ragaan odeef kennetoo irraa argame niibsa.

4.1.5.9. **Cufaan:** Cufaan ganda Araxaa Cufaa keessatti argama. Cufaan moggaasa kana kan argate lagoota walitti yaa'an lama irraa yoo ta'u, kunis yeroo gannaa lagni lama iddoo adda addaatii dhufee bakka tokkotti wal gahu kun waan guutuuf namni gamaa gamana jiru ce'uu hindanda'u. Hanga bishaan hir'atu taa'ee eega. Moggaasni kunillee yeroo bishaan guutee cufate san irratti hundaa'uudhaan cufaa jedhamee akka moggaafame ragaan odeefkennitoota irraa argame niibsa.

4.1.5.10. **Booka:** Bookni ganda Biitee keessatti argama. Bookni gosa dhugaatii damma irraa bulbulamee qophaa'u. Dur Oromoon daangaa ball'ifachuurf jecha saba akka hadiyyaafi kan biroo wajjin wallolaa ture. Guyyaa diina ari'ee moo'atu nigeerrara.

Gammachuu kanas waan dammi naannoo sanitti sirritti argamuuf booka qopheeffatee geerrara. Kana malees naannoon kun mukkeen adda addaa waan jiraniif dammi jira. Kanaafuu naannoon hundi damma damma jedha. Moggaasni kunis waan Oromoon diina ari'ee bookaan geerareef Booka jedhee akka moggaase ragaan argame ni ibsa.

4.1.5.11. **Araxaa** : Araxaan ganda Araxaa cufaa keessatti argama. Araxaan moggaasa kana kan argate waan hawaasa keessatti raawwatame irraa akka ta'e ragaan ni ibsa. Sirna Hayia sillaasee nama qarshii dhalaan liqeessu **አራጣ አበዳሪ** jedhu irraa akka ta'e ragaan odeef kennitootnni keennan mul'isa. Araxaan moggaasa iddoo qofa osoo hin taane maqaa mana barumsaatis ta'ee moggaafamee jira.

4.1.5.12. **Adulaala**: Adulaalli ganda Sanbarroo keessatti argama. Sabni Oromoo baay'inaan kan argamu yoo ta'u, Iddoon Adulaala jedhamu moggaasa isaa jechoota 'Aduu' fi 'Laala' jedhu walitti fiduun kan moggfameedha. Adulaalli iddoo mukkeen hinjirreefi gaadisni namni hara itti galfatu hinjiru. Yoo manaa bahu kan inni laalu aduu waan ta'eef maqaan kun kan moggfame ta'uu ragaan odeef kennitoota irraa argame ni ibsa.

4.1.5.13. **Gaachannan**: Gaachannan Ganda Majaa Shanan keessatti argama. Haala teessuma lafaa gaara qaba. Seenaa isaa keessatti Oromoon dur diinaan wallolaa ture. Iddoo Gaachannan jedhamu kanatti gaara gaachana godhatee diina moo'atee diina irraa gaachana fudhate. Gaachana kiyyaa jedheen. Kana irratti hundaayee iddoo kana Gaachannan jedhee moggaase jechuun Obboo Amaan Jaanoo ibsanii jiru.

4.1.6. **Moggaasa Iddoowwanii Teessuma Lafaatiin Moggaafame**

Moggaasni iddoowwanii teessuma lafaatiin moggaafaman bu'uurrii isaanii teessuma lafaa iddoon sun qabu. Yaada kana Seeyifuun (2008:30) Eugene (1997:2) wabeeffachuun yoo ibsu "Each place has an image that portrays the physical and environmental chatacterstics of place." Jedha. Akka yaada kanaatti moggaasni haala qilleensaafi teessuma lafaatiin kan moggaafamu ta'uu isaati. Moggaasni iddoowwanii bu'uura teessuma lafaatiin moggaafaman kunniinis:

- 1) Golbee
- 2) Golbe Koraa
- 3) Qorii

4.1.6.1. **Golbee:** Gelbeen maqaa gandaati. Ganda kana gandooni daangeessan Uboo Weennii, sangoo, Burqaan Lammaffoofi Sanbarroodha. Gandi Golbee moggaasa kana kan argate teessuma lafaa gamaa gamanaan gaara ta'ee golba keessatti argamuu irraa akka itti moggaafame.. Golbeen maqaa gandaa qofa osoo hin taane maqaa manni barumsaatis itti moggaafameedha.

4.1.6.2. **Golbee Koora:** Golbee Kooraan ganda Golbee keessatti argama. Golbee kooraan moggaasa kana kan argate meeshaa fardaa koora jedhamuu irraa yoo ta'u, fardi aadaa saba Oromoo keessatti iddoo guddaa qaba. Seenaa saba Oromoo keessatti lola diina wajjin gaggeeffamu keessatti kan akka meeshaa geejjibaatti itti fayyadamu farada. Tapha ispoortii ittin bashannanuus fardaan taphata. Kanaafuu moggaasni waan tokkoof moggaafamu beekumsa sammuu keessaa qabu irratti hundaayee moggaafama waan ta'eef, Golbe Kooraan immoo teessumni lafaa koora wajjin waan walfakkatuuf koora bu'uura godhatee akka moggaase ragaan odeefkenniitoota irraa argame niibsa.

4.1.6.3. **Qorii:** Qoriin ganda Caffee Jilaa keessatti argama. Qoriin moggaasa kana kan argate boca teessumni lafaa qabuun. Qoriin gamaa gamanni isaa gaara ta'ee jidduun immoo meeshaa aadaa Oromoo qorii fakkaatuudha. Qoriin meeshaa aadaa Oromoo Arsii nyaanni aadaa marqa, cuukkoo, caccabsaa, mararee, qinccee, qamashaan itti nyaatama. Qoriin muka irraa ogeessaan bocamee tolfama. Bareechisuudhaaf immoo eleella, gogaa looniifi callee bifa gara garaatu itti dirama .Qoriin akaataa boca isaatiif callee itti diramuun hamma tokko garaagarummaa qaba.Fakkeenyaaf qoriin naannoo ganda Caffee jilaa jiru lukni isaa dheeraafi eleellaatu itti dirama.kan hafe immoo lukni isaa gabaabaafi calleen gosa adda addaa kan itti diramuudha.kanas suuraa armaan gadii irraa laaluun ni danda'ama.

Suuraa 3 Meeshaa Aadaa Qorii Iddoon Itti Moggaafame

4.1.7. Moggasa Iddoowwani Qaama Bishaaniitiin Walqabatani Moggaafaman

Moggaasni iddoowwanii qaama bishaaniitiin walqabatani moggaafaman bu'uurri isaanii bishaan daangaa iddoo kanaa wal qabsiisuun kan moggaafameedha. Moggaasni iddoowwan kanaaf kenname kunis moggaasa qaama bishaanii daangaatti argamuufi moggaasuma qaama bishaanii saniif kennameen kan moggaafaman ta'uu ragaan odeefkennitoota irraa argame ni ibsa. Moggaasni iddoowwanii kunniinis:

- 1) Natilee
- 2) Caffee Jilaa Raarattii
- 3) Raarattii
- 4) Uboo

4.1.7.1. **Natilee:** Natileen ganda Burqaa Lammaaffoo keessatti argama. Natileen maqaa burqaati. Burqaa tajaajla adda addaa kan kennu yoo ta'u, maqaan iddoo kanaatis isuma kanaan kan moggaafameedha.

4.1.7.2. **Caffee Jilaa:** Caffee Jilaan maqaa gandaati. Aanaaleen daangeessan Caffee Burqituu, Adaree Leephoo, Hara Danbal, Aanaa Muuneessaa, Koche Booreefi Godina

Shawaa Bahaati. Moggaasni kun jechoota Caffee Jilaa irraa moggaafame. Caffee kan jedhameef gandi kun daangaan isaa Hara Danbal waan ta'eef caffaa daangaa irra jiruun kan moggaafame yoo ta'u, jilli immoo seenaa sabni Oromoo ittiin beekkamu sirna Gadaa iddoo kanatti gaggeefamu irratti hundaa'uudhaan kan moggaafameedha. Sirni Gadaa saba Oromootiif aadaa, seenaa, duudhaa, amantaa, seera ittiin bulmaata isaati. Sirni kun yeroo dheeraaf gaggeefamaa turullee yeroo muraasaaf baay'ee qabanaayee ture. Bara 2008 garuu haala gaariidhaan sirni baallii wal irraa fuudhuu iddoo kanatti gaggeefamee jira. Moggaasni kunillee daangaa ganda kanaa caffaa waan ta'eef, caffaa daangaatti argamuufi sirna gadaa achitti gaggeefamu waliitti fiduun kan moggaafame ta'uu afgaaffii odeeffkennitoota wajjin gaggeeffameen ragaa argame irraa hubatuun danda'amee jira.

Suuraa 4 sirna baalliiwalirraa fuudhuu Caffee Jilaatti bara 2008 gaggeeffame

4.1.7.3. **Raarattii:** Raarattiin ganda Araxaa Cufaa keessatti argama. Teessuma lafaa gaarafi raaree kan qabuudha. Moggaasni isaatillee bishaan raaree iddoo kana jiru wajjin walqabsiisuun kan moggaafame akka ta'e ragaan ni ibsa.

4.1.7.4. **Uboo:** Uboon ganda Uboo Weennii keessatti kan argamu yoo ta’u, kunis maqaa malkaati. Dur naannoo kun bosona ture. Namniifi horiin bishaan laga Kataar kan dhugan Uboo malkaatiin. Naannoon bosonaafi huura waan qabuufi bishaan argachuu kan danda’amu malkaa Uboo qofaan ture. Dur naannoon magaalaa Ogolchootis maqaa kanaan beekamaa ture. Moggaasni kunillee maquma malkaa kanaatiin kan moggaafame ta’uu ragaan argame ni ibsa.

4.1.8. **Moggaasa Iddoo Bifaan Moggaafame**

Moggaasni iddoo bifaan moggaafame kun bu’uurri isaa bifa. Akka deebii odeefkennitoota irraa hubachuun danda’amutti biyyoon iddoo kana jiru bifni isaa diimaa waan ta’eef moggaasni iddoo kanaatiltee bifuma biyyoon qabu kana irratti hundaayee kan moggaafame ta’uu isaati. Moggaasni iddoo bifaan moggaafame kunis Diimtuudha. Inni kunis akka armaan gaditti ibsamee jira.

1) Diimtuu

4.2.8.1. **Diimtuu:** Diimtuun ganda Araxaa Cufaa keessatti argama. Diimtuun moggaasa kana kan argate bifa biyyee naannoo sanitti argamuun akka ta’e ragaan ni mul’ isa. Diimtuun biyyoon isaa diimaadha. Hawaasnillee bifuma biyyeen qabu kana irraa hundaayee kan moggaaseedha.

4.1.9. **Mooggaasa Iddoo Maqaa Guyyaatiin Moggaafame**

Moggaasni iddoowwanii maqaa guyyaatiin moggaafame kun bu’uurri isaa maqaa guyyaati. Akka yaadni odeefkennitoota irraa argame ibsutti moggaasni kun kan kennameef, gabayaa guyyaa Lammaffoo iddoo sanitti dhaabatu bu’uura godhachuun kan moggaafame ta’uu ibsanii jiru. Kunis akka armaan gaditti ibsi isaa dhiyaatee jira..

1) Lammaffoo

4.1.9.1 **Lammaffoo:** Lammaffoon ganda Burqaa Lammaffoo keessatti argama. Iddoon kun moggaasa kana kan argate maqaa guyyaatiin yoo ta’u, dur iddoo kana gabayaan guyyaa Lammaffoo dhaabatu jira ture. Hawaasnillee moggaasa iddoo kana maquma gabayaa guyyaa Lammaffoo dhaabatuu irratti hundaayee kan moggaase ta’uu ragaan argame ni ibsa.

4.2. Iddoowwan Moggaasni Isaanii Jijjirame

Iddoon tokko moggaasa qabu tokkoon hanga dhumaatti turuu dhabuu danda'a. Sababoonni adda addaa jijjiirama moggaasaatiif ta'an sochii hawaasaa iddoo tokkoo gara biraatti waraanaan taasisuu, caasaa jijjiirama bulchiinsa haarawaafi kan biro ta'uu danda'u. Iddoowwan moggaasni isaanii jijjiirames

1) Zuwaay Dugdaa	8) Dabra Tsiyoon
2) Ogochoo	9) Ayisut
3) Aburaa	10) Faamaat
4) Arba Caffaa	11) Zuwaay Hayiq
5) Caffee Buqituu	12) Bashiiraa Caffaa
6) Burqaa Lammaffoo	13) Gannaalee
7) Tooya Lamaan	

4.2.1. **Zuwaay Dugdaa:** Aanaan Zuwaay Dugdaa aanaalee 25 godina Arsitti argaman keessaa tokko. Aanaaleen daangeessan aanaa Xiyoo, aanaa Muuneessaa, aanaa Heexosaa, aanaa doddotaafi Hara Danbal. Moggaasni aanaa kanaa jechoota lama Zuwaayiifi Dugdaa jedhaman irraa kan moggaafameedha. Zuwaay maqaa haraati. Moggaasa kana kan argate uummata Zaayii iddoola hara Danbal keessa jiraatuun kan moggaafameedha. Uummanni Zaayii aadaa, duudhaa, amantaa, seenaa, afaan ofii qabanii dha. Uummanni kun Aksum irraa sababa lolaatiin baqatanii kan dhufaniidha. Yeroo dhufan kana taabota 44 qabatanii iddoola kana keessa jiraachuu jalqaban. Iddoola keessa qofa osoo hintaane iddoolaan als jiru. Jireenyi isaanii baay'inaan kan hundaaye qurxummii qabanii gurguru irratti yoo ta'u, hojii qonnaafi kafana dhawuunillee madda galii isaaniiti. Qrxummiin hawaasa kanaaf madda galii qofa osoo hintaane nyaataafis kan ooludha. Bullukkoon dur Oromoon gabbara kennullee saba kanaan hojjatama. Amantaa Ortodoksii kan hordofan yoo ta'u, Afaan waliigaltee isaanii Afaan" Zaay " jedhama. Sabni kun bara kam akka dhufe adda bayee hinbeekmu. Moggaasni kunillee maqaa sabaa kana irraa fudhatameemaqaa aanaa ta'ee moggaafamee jira.. Maqaan hara Zuwaay kuni erga isaan dhufaanii kan moggaafame malee dura sabni Oromoo naannoo san jiru kan yaamuun' Hara Danbal' jedhee yaama. Ammas taanaan Sabni Oromoo Zuwaay osoo hin, taane Danbal jedhee yaama. Dugdaan daangaa gara kaabaatiin argamu yoo ta'u bakka

jireenya Giraazmaach Miidhagsoo Nabiiti. Moggaasa kana kan argate lafti naannoo sanii oomishaan baay'ee beekamaadha. Haalli qilleensi isaatilee jireenya namaatiifis ta'ee beelladoof mijaa'aadha. Bakka oomishin guddaan irraa argamuuf haala qilleensa gaarii qabuudha. Waan oomisha gaarii kennuuf dugda lafaati jedhama. Tajaajiluma inni kennu irratti hundaa'uudhaan kan moggaafame ta'uu ragaan argame ni ibsa. Moggaasni kun maqaa namaatiis ta'uun kan tajaajiluudha. Walumaagalatti moggaasni aanaa kanaa bulchaan aanaa kanaa kan turan Giraazmaachi Miidhagsoo Nabii daangaa gara kaabaafi gara kibbaa jiru irratti hundaa'nii kan moggaasan ta'uu Obboo Amaan Jaanoo yeroo marii gareen gaggeeffamu ibsanii jiru.

4.2.2. **Ogolchoo:** Ogolchoon magaalaa guddaa aanaa Zuwaay Dugdaati. Ogolchoo jedhamee kan moggaafameef naannoo bara 1958 A.L.I. ti. Aadde Meetii Xuuxxeen intala baalabbaataati. Gosti ishee Ogolchoodha. Bulchaa magaalaa kanaa waan turteef maqaa gosa isheetiin Ogolchoo jettee moggaafte. Dura garuu maqaan magaalaa Wajjaduree jedhama. Sababiin Wajjaduree jedhameefis waan guyyan gabayaa Wajjaduree dhaabatuuf. Wajjadureen hojjaa duraa kan jedhu irraa kan fudhatmeedha. AS irraa kan hubannu moggaasni seenaa ,sirna, afaan, saba, hidda latiinsaa kan agrsiisu ta'uu isaati.

4.2.3. **Aburaa:** Aburaan maqaa biroo magaalaa Ogolchooti. Aburaan maqaa gosaati. Gosni kun baalabbaata kan qabu yoo ta'u, innis Giraazmaachi Gansaa Nadhiiti. Akkuma Aadde Meetii Obboo Gansaanillee aangoo waan qabaniif moggaasni magaalaa, Ogolchoo osoo hintaane Aburaa akka ta'u waan barbaadaniifaadde Meetii wajjin waliigaluu dadhban. Kana irraa kan ka'e lamaan isaaniitu maqaa gosa ofiitiin kan moggaasan ta'uu ragaan argame niibsa. Kanaafuu magaalaa aanaa Zuwaay moggaasa yeroo sanii kaasee moggaasa lamaaniinuu kan beekamtu ta'uu isaati. As irraa kan hubannu moggaasniseenaa, afaan, sirna, saba hidda latiinsaa akkasumas jiruufi jireenya kan ibsu ta'uu isaati.

4.2.4. **Arba Caffaa:** Arba Caffaan maqaa gandaati. Gandoonni daangeessan Uboo Barrichaa, Halloo, Daiimtuu Raarattiifi Hulaa Arbaati. Moggaasni kun jechoota lama Afaan Oromoo Arbaafi Caffaa jedhu irraa caasaa haarawaa bara 1988 A.L.I. godhameen gandoota lamaafi ol walitti makamanii kan moggaafameedha. Arba kan jedhameef dur naannoo kana bosona waan tureef bakka jireenya bineensotaa ture. Arbillee naannoo kana

jiraata. Moggaasni kunis kana irratti hundaayee kan moggaafame ta'uu ragaan argame niibsa. Caffaan immoo kibbaan daangaan isaa caffaa waan ta'eef kana irratti hundaayee kan moggaafame ta'uu deebii odeefkennitoonni kennanni ibsa.

4.2.5. Burqaa Lammaffoo: Burqaa Lammaffoon gandoota baadiyyaa aanaa Zuwaay Dugdaa keessatti argaman keessaa tokko. Gandoonni daangeessan Sangoo, Majaa Shananiifi Booka. Moggaasni kunis jecha Burqaafi Lammaffoo jedhu irraa bara 1988 kan moggaafame. Burqaa kan jedhameef waan Burqaan Natilee daangaa irratti argamuuf kan itti moggaafame yoo ta'u, Lammaffoo kan jedhameef immoo waan gabayaan guyyaa Lammaffoo achitti dhaabatuuf kan moggaafame ta'uu odeefkennitoonni ibsanii jiru.

4.2.6. Caffee Burqituu: Caffee Burqituun maqaa gandaati. Gandoonni daangeessan Bashiiraa Caffaa, Kiyyaanshoo, Caffee Jilaafi Hara Danbal. Moggaasa kana kan argate casaa haarawaa gandoota lamaafi lamaa ol walitti makamaniin bara 1988 A.L.I. kan moggaafameedha. Moggaasni kunillee jechoota Afaan Oromoo lama Caffee fi Burqituu walitti fiduun moggaafame. Caffeen kan jedhameef daangaan gandaa hara Danbal waan ta'eef, achii fudhatame moggaafameef. Burqituunis daangaa gara biraatii jiru burqituu qaba waan ta'ee hawaasni yemmuu moggaasu daangaa gamaa gamanaa irratti hundaayee kan moggaase ta'uu ragaan odeef kennitoota irraa argame niibsa.

4.2.7. Tooya Lamaan: Tooya Lamaan gandoota aanaa Zuwaay Dugdaa keessatti argaman keessaa tokko yoo ta'u, gandoonni daangeessan Arba Caffaa, Bushee Dannabaafi Hulaa Arbaadha. Moggaasa kana kan argate bara 1988 A.L.I. caasaa haarawaa gandoota walitti makamaniin kan moggaafame. Moggaasni kunis jechoota Afaan Oromoo Tooyaafi Lamaan jedhu irraa kan moggaafame yoo ta'u, akkuma dara ibsame Tooyaan bishaan waraabuu jechuu yoo ta'u Lamaan immoo iddoowwan Tooya Danbiifi Tooya Qurquraa gosa mukaatii moggaafame walitti makuun hawaasni kan moggaase ta'uu ragaan odeef kennitoota irraa argame niibsa.

4.2.8. Dabra Tsiyoon: Dabra Tsiyoon iddoolaa hara Danbal keessatti argaman keessaa tokko. Kun mooggaasa Afaan Amaaraatiin kenname yoo ta'u, moggaasni kun afaan Zaayitiin “Darba Coon” jedhama. Moggaasni kun kan moggaafameef erga sabni Zaay iddoo kana qabatee booda yoo ta'u barri isaa yeroo kana jedhamee adda bayee

hinbeekamu. Haata’u malee barri isaa yeroo Yoodit Gudat bataskaana balleessuuf gubaa turte akka ta’e ragaan odeeff kennitoota irraa argame niibsa. Iddoolli kun iddoowwan hawata turiizimiif oolan keessaa tokko yoo ta’u, waggaa waggaa Amajjii 21 akka ordoftoota Amantaa Ortodoksiitti ayyaanna “Astaroo Maariyaam” itti ayyaaneffamu waan ta’eef uummanni lakkoofsi isaa heddu iddo adda addaati dhufuun ayyana kana kabaja. Kan amantaa kana hinhordofnellee daawwachuudhaaf dhufa. Kana malees, ayyanni amantaa kana wajjin wal qabatan guyyota ji’aa keessa jiran uummata Zaay iddoo kana jiran biratti bakka guddaa qaba. Dabalataan, bataskaana iddoolaa kana keessa jiru keessatti taabota 44 Amantaa Ortodoksii keessatti argaman kan jiran ta’uu isaati. Sabni kun waan jiruufi jireenya isaatiif barbaachisu hunda waan achi keessatti hinarganneef iddoolaa keessaa bahuun argata. Iddoolaa keessaa bahuufis ta’ee seenuuf bidiruufi yabala fayyadama. Bidiruufi yaballi meeshaa geejjiba bishaan irraatiif tajaajilan. Moggaasni iddoolaa Dabra Tsiyoon jedhu saba Zaayitiin kenname kun amantaa sabni kun hordofu irratti hundaayee kan moggaafame ta’uu isaati. Dabra Tsiyoon afaan saba saniitiin “Dabra Coon” jedhama. Moggaasni iddoo kanaa kan dur sabni Oromoo itti yaamuun immoo “Tullu Guddoo” jedheeti. Ammas sabni Oromoo isuma kanaan yaama. Moggaasni kunillee kan itti moggaafameef tulluuwwan jiran keessaa guddan isa kana waan ta’eef hamma isaa kana irratti hundaa’uudhaan hawaasni kan moggaase ta’uu isaa ragaan argame niibsa.

Suura 5 Tullu Guddoo (Dabra Tsiyoon)

4.2.9. **Aysut:**Iddoola hara Danbal keessatti argaman keessaa tokko Aysut. Iddoolli kun kan sabni Zaay irraa jiraatu yoo ta’u, amantaan isaanii hordofoota Amantaa Ortodoksiiti. Bataskaanni iddoola kana keessaa jiru Abrahaam jedhama. Sabni Zaay kun jireenyi isaanii irra caalaa qurxummii qabanii gurguruu yoo ta’u, dabalataan immoo hojii qonnaafi kafana dhawuu irraatti kan hundaayeedha. Aysut erga sabni kun iddoola kana irra taa’uu jalqabee kaasee kan itti moggaafameedha. Dura garuu moggaasni isaa” Xaddacha” ture.Xaddachi moggaasa sabni Oromoo itti moggaaseedha. Xaddacha kan jedheef waan mukni xaddachaa baay’inaan iddoola kana irratti argamuuf muka baay’inaan argamu irratti hundaayee kan moggaase ta’uu ragaan argame niibsa.

Suuraa 6 Iddoola Xadacha(Aysuut)

4.2.10. **Faamat:** Faamat iddoola Hara Danbal keessatti argaman keessaa tokko. Iddoon kun bakka jireenya uummata Zaayitui. Sabni Zaayi jireenyi isaanii qurxummii qabanii gurguruu irratti hundaaye. Kana malees qonna lafa xiqqoo irratti qotamuufi uffata dhawwuun madda galii hawaasichaati. Moggaasni Faamat yoom akka moggaafame barri isa adda bayee hinbeekamu. Haata’u malee uummata Aksum irraa baqtani achitti qubataniin kan moggaafame ta’uu ragaan argame niibsa. Faamat jedhee kan moggse saba iddoola kana irra qubate yoo ta’u, hawaasni Oromoo naannoo san jiru immoo moggaasa Fundurroo jedhuun yaama. Fundurroo kan jedheef waan gara fuulduraatti argamtuuf

teessuma irratti hundaa’uun kan moggaafaeedha. Faamat jechuun afaan saba Zaayitiin fuundura jechuudha. Moggaasni saba Zaayfi sabni Oromoo moggaase hiikni isaanii tokkuma. Sababiin isaatilee sabni lamaanuu afaan itti moggaasan adda adda haata’u malee, hiikni moggaasaa afaan lamaanuu kallattii iddoolli itti argamuun waan moggaasaniif walfakkaata.

Suuraa 7 Iddoola Fundurroo (Faamat)

4.2.11. **Zuwaay Hayiq:** Qaama bishaanii bal’aa aanaa Zuwaay Dugdaa keessatti argamu. Harri Zuwaay gama tokkoon aanaa Zuwaay Dugdaa gama biraatiin immoo Godina Shawaa Bahaa keessatti argama. Tajaajilli inni kennus horsiisa qurxummiif, geejjibaaf, jallisiif, dhugaatiifi dhiqannaaf, bakka jireenya bineensotaatiifi bashannanaaf oola. Harri Zuwaay iddoola sadi aanaa kana keessatti argama kan qabu yoo ta’u, iddoolli lamaan immoo Godina Bahaa shawaa keessatti argamu. Iddoola sadan keessa saba Zaayitu jiraata. Harri kun moggaasa kana kan argate bara kana jedhamee himuun dadhabamus uummanni Zaay erga irraa jiraachuu jalqabanii akka ta’e ragaan odeef kennitoota irraa argame niibsa. Moggaasni kunis maqaa saba kanaa “Zaay” jedhu irraa Zuwaay jadhamee akka moggfame ragaan niibsa.

Sabni Oromoo dur achi jiru Kan yaamu Hara Danbal jedheeti. Moggaasni jecha Afaan Oromoo yoo ta’u, Danbal kan jedhameef waan bishaan ciisaan qilleensaan asiifi achi socho’uuf sochii bishaanii kana irratti hundaa’uun hawaasni kan moggaase ta’uu ragaan argame niibsa.

Suuraa 8 Harri Danbal Yoo Geejjibaaf Tajaajilu

4.2.12. **Bashiiraa Caffaa:** Bashiiraa Caffaan maqaa gandaati. Gandoonni daandeessan Heeraraa, Caffee Burqituu, Kiyyaanshoofi Hara Danbal. Moggaasa kana kan argate bara 1988 A.L.I. caasaa haarawaa gandoonni caaseffamaniin kan moggaafame yoo ta’u, Bashiiraan maqaa gosaati. Caffaan immoo daangaan ganda kanaa hara Danbal waan ta’eef bishaan Caffaa daangaa irra jiru irratti hundaayee hawaasni kan moggaase ta’uu ragaan argame ni ibsa. As irraa kan hubannu moggaasni hidda latiinsa, seenaafi qabeenya uumamaa iddoo sanii kan agrsiisu ta’uu isaati.

4.2.13. **Gannaalee:** Gannaaleen gandoota aanaa Zuwaay Dugdaa keessatti argaman keessaa tokko. Gandoonni daangessan Golbee, Heeraraa, Shalad Gotoo, Sanbarroofi, Hara Danbal. Jiraattonni ganda kanaa baay’inaan saba Oromoo yoo ta’an sabni Zaayiifi

kan biroos jiru. Gandi kun moggaasa kana kan argate bara 1988 A.L.H. caasaa ganda lamaafi ol walitti makuu taasifame yoo ta'u, gandoonni walitti makaman kunis Buchaamoo, Dodoobboofi Gaasoreedha. Moggaasa kanas kan moggaase hawaasaa ganda sadii yoo ta'u, hiiknillee lafa jiituu, lafa roobaa, lafa margaafi midhaan adda addaa biqilchitu kan jedhu irraa kan itti moggaasn ta'uu ragaan odeefkennitoota irraa argame niibsa.

Walumaagalatti moggaasni iddoowwanii godina Arsii Aanaa Zuwaay Dugdaa keessatti argaman baay'inaan hawaasaan kan moggaafaman yoo ta'u, muraasni isaanii immoo nama dhuunfaan kan moggaafamaniidha. Moggaasni iddoowwanii kunis sababa tokko malee hinmoggaafamne. Waan bu'uura godhatanii moggaafaman qabu. Kunis qaama moggaasu san biratti hiika adda addaa qaba. Moggaasni iddoowwanii Aadaa, seenaa, qabeenya uumamaafi kan biroo kan ibsu ta'uu irraa hubanna. Bu'uurrii moggaasa maqaa iddoowwanii akkuma iddoo itti moggaafamuu garaagarummaa qaba. Bu'uurri moggaasa iddoowwanii kunis moggaasa maqaa namaa, maqaa gosaa,maqaa qaama bishaaniitin walqabate moggaafame, maqaa waan naannootti baay'inaan argamuun moggaafame, maqaa bifaan moggaafame, maqaa gosa dhagaatiin moggaafame, maqaa taateewwaniin moggaafame, teessuma lafaamoggaafameefi maqaa guyyaa bu'uureeffachuun moggaafamaniidha. Harki caalaan moggaasa iddoowwanii Aanaa Zuwaayi Dugdaa bu'uura waan naannoo sanitti argamuun kan moggaafaman yoo ta'u kunis maqaalee qaacceefferaman moggaasni isaanii isaanii hin jijjiiramne **55** keessaa **17** ta'u. Kunillee kan agarsiisu naannoon kun qabeenya uumamaa baay'inaan qabaachuu isaa agarsiisa. Maqaaleen taateewwaniin moggaafaman immoo **13** yoo ta'an, kunis moggaasni jiruufi jireenya hawaasaa keessatti iddoo guddaa kan qabu ta'uu isaati. Dabalataan, iddoowwan maqaa namaatiin moggaafaman **7** yoo ta'an kan maqaa gosaatiinis moggaafamanis 7. As irraa kan hubannu dur namni tokko lafa bal'aa qonnaaf ta'uufi horii itti horsiifatu qabaachuu agarsiisa. Bu'uuraaleen moggaasa kanaatis muuxannoo hawaasni jiruufi jireenya isaa keessatti qabu afaanitti gargaaramee kan ibsu ta'uu mul'isa. Moggaasni kunis aadaa, seenaa, afaan, duudhaa, amantaa, qabeenya uumamaa iddoo san jiruufi waan adda addaa hawaasa sanii mul'isa. Kana malees akkuma seenaa barreeffama irraa argachuu dandeenyu moggaasa iddoowwanii kana irraallee seenaa, aadaa, duudhaafi kan biroo qabatamaafi amanamaa ta'e irraa argachuun nidanda'ma.

BOQONNAA SHAN: CUUNFAafi ARGANNOO

5.1. Cuunfaa

Qorannoon kun qaacceessa maqaa iddoowwanii irratti kan adeemsifame yoo ta’u qorannoo kana daangeessuufi qabatama taasisuun waan barbaachisuuf qorattuun haala qabatamaa Godina Arsii Aanaa Zuwaay Dugdaa irratti xiyyeeffachuun qorattee dhiyeessitee jirti. Qorannoon kunis “Qaacceessa Mooggaasa Maqaa Iddoowwanii Aanaa Zuwaay Dugdaa “ mata duree jedhu iirratti kan hundaaye yoo ta’u moggaasni dhugaa kun waan irratti hundaayee moggaafamu adda baasuuf odeeffannoo manguddoota irraafi namoota hubannoo qaban irraa argame xiinxaluun hiikni itti kannamee jira. Akkaatuma kanaan odeeffannoon funaanaman akkaataa itti hiikamaniif qaacceeffaman boqonnaa afraffaa keessatti tokko tokkoon taa’ee jira.

Qorattuun qorannoo kana yommuu adeemsiftu kaayyoo galmaan gahuuf mala qorannoo ‘Akkamtaa’jedhamu kan fayyadamte yoo ta’u iddattoo filchuu irratti akaakuu iddattoo miti carraa keessaa iddatteessuu ‘Akkayyoo’ gargaaramuu maanguddootaafi namoota hubannoo qaban aanicha keessa jiran moggaasa maqaa iddoowwanii irratti odeeffannoo naaf kennuu danda’an jettee itti amante waajjira Aadaafi Turiizimii wajjin ta’uun filachuun karaa afgaaffii marii garee xiyyeeffannoo gaaffii gama qorattuun erga dhiyaatee booda deebii monguddootaaf namoonni hubannoo qaban kennan irratti hundaa’uudhaan akkasumas daawwannaan ragaa argameen dhiyaateera. Haaluma kanaan aadaan hawaasichi qabu keessaa tokko aadaa moggaasa maqaa iddoowwanii akka ta’e adda bayee kan beekame yoo ta’u iddoowwan moggaasn isaanii jijjiiramaniifi hin jijjiiramne akka jiru hubattee jirti.

Kana malees moggaasa maqaa iddoowwanii keessatti eenyu akka qooda fudhatuufi bu’uurri maqaa iddoowwanii maal akka ta’an xiinxalamanii dhiyaatanii jiru. Ragaan maanguddoota, namaata hubannoo qabaniifi waajjira Aadaafi Tuuiizimii aanaa Zuwaay Dugdaa bifa sagalee, viidiyoo, suuraan waraabamee hiikameera. Haaluma kanaan moggaasni maqaa iddoowwanii maqaa namaa, maqaa gosaa, teessuma lafaa, taateewwan, bifaan, gosa dhagaatiin, maqaa guyyaatiin kan moggoofamu ta’uu adda bayeera. Walumaa galatti hawaasa Oromoo Arsii Aanaa Zuwaay Dugdaa biratti moggaasni iddoowwanii kan

ittiin yaamamu qofa osoo hin taane aadaa, saba, duudhaa, seenaafi wantoota biroo hawaasichaa kan ibsu waan ta'eef eegamuufi jajjabeeffamuu akka qabu qorannoon kun mul'iseera.

5.2. Argannoo

Odeeffannoon maanguddootaafi namoota hubannoo qaban irraa funaanamee hiikni itti kennamee jira. Hiikni ragaalee kunis xiinxalamee kaayyoo qaranichaa irratti hundaa'uudhaan yaada goolabaa irraa gahaameera. Kunis qorannoo kana keessatti akka qorannoo argannichaatti akka ta'uu ta'eera. Akkaatuma kanaan xiinxaluun hiikni qorannoo kanaa qabxiiwwan armaan gadiin ifa ta'anii jiru.

- Hiikni moggaasa iddoowwanii aanaa Zuwaayi Dugdaa keessa jiran adda baasee mul'isee jira.
- Moggaasa iddoowwanii keessatti qooda fudhataan nama dhuunfaafi hawaasa akka ta'an agarsiisee jira.
- Walitti dhufeeny aadaa, afaan duudhaa, seenaa, amantaan moggaasni hawaasa wajjin qaban agarsiisee jira.
- Moggaasani iddoowwanii kallattii adda addaan kan hawaasa ibsu ta'us qorattuun yeroo ragaa funaannattu hubannoo kanaa kan qaban nammoota muraasa akka ta'an hubattee jirti. Kun immoo dhaloonni ammaa moggaasa iddoowwanii akka hubatu barreeffamaan kaa'auun barbaachisaa taa'uu mul'iseera.
- Jijjiiramni moggaasa iddoo irratti jiraachuu mul'iseera. Haata'u malee jijjiiramni kun afaan irratti malee hiikni walfakkaata. Fkn.' Faamat' fi 'fundurroo' hiika fuuldura jedhu qaban. Gama biraatiin jijjiiramni maqaa gandootaa irratti mul'ate immoo gandoota lamaafi ol walitti makuun daangaa iddoowwanii gamaa gamana jiru fudhachuun kan moggaafame ta'uu agarsiisa. Fkn. Arba Caffaa, Bashiiraa Caffaa, Caffee Burqituufi kan biroo
- Bu'uurrii moggaasa maqaa iddoowwanii maqaa namaa, maqaa gosa, bifa, maqaa guyyaa, gosa dhagaatiin, waan naannootti baay'inaan argamuun ta'uu agarsiisee jira.

- Akkuma barreeffamaa moggaasnillee seenaa, aadaa,duudhaa,amantaa,teessuma lafaa, qabeenya uumamaa, hidda latiinsaafi kan kana fakkaatan kan mul'isu ta'uu hubatameera.
- Moggaasni waan tokkoof moggaafame kan birootiifis ta'uu agarsiiseera. Fakkeenyaaf Biiteen jalqaba maqaa namaa yoo ta'u akka qaaccessa kana irraa hubannutti maqaa bishaanii, maqaa mana barumsaa, maqaa gandaa ta'ee moggaasa waan baay'een itti waamamu ta'ee tajaajilaa jiraachuu qorannoo kanaan mul'ateera.

Wabilee

- Abdullaaziiz Habiib. (2016).”Qaacceessa Hojilee Sheekbakrii Saaphaloo:Godina Harargee Bahaa Aanaa Gooroo Guutuu” Waraqaa Qorannoo Digrii Lammaffaa Guuttacuuf Dhiyaate. Ffinnee.
- Abdulsamad.(1994). Seerluga Afaan Oromoo.Finfinnee:Bole printing
- Addunyaa Barkeessaa.(2014).Akkamtaa.Yaadrime QorannooHujoo.Finfinnee:Dhaabbata Maxxansaa Meggaa.
- BATO.(1998).Seenaa uummata Oromoo Hanga Jaarraa 16^{ffaa}
- Copley.G.J (1964). Names and Places.Low and Brydone Printers Ltd.
- Elias Bahiru.(2004).Amaharic Onomastics A class Ethiopia,Legncy concept.Vol.I London.Mellen press.
- Gabii Tusuu.(2007). “Xiinxala Fayyadama Afaan Oromoo Hordoftoota Amantii Islaamaa Biratti” Waraqaa Qorannoo Digrii Lammaffaa Guuttachuuf Dhiyaate. Ffinnee.
- Gemechu,K. (2000). Traditional Culture of the Oromo:Genesis And Evolution Monograph.M,Msuc press .PP.
- Lataa Badhaasoo.(2003)A.L.H. “Xiinxala Moggaasa Maqaa Manneen Daldalaa Magaalaa Dodolaa”Waraqaa Qorannoo Digrii Baachilarii Artii Guuttachuuf Dhiyaate.Finfinnee.
- Moriarty.S. (2011). Qualitative Researchmethod over view.London
- Powell.M.(1990).Biblograaphy of place naming Literature, United States and Canada:Canada
- Sarantakos.S.(2005).Social Research. Beijing Palgrave Macmillan ltd.
- Stewart,G. R.(1967). Names on the Land. Houghton:Houghton Mifflin Company
- Seeyifuu Tsaggaayee.(2008). “Xiinxala Moggaasa Maqaa Daa’immaniifi Bakkeewwanii Walisoo”Waraqaa Qorannoo Digrii Lammaffaa Guuttachuuf Dhiyaate. Ffinnee.

Shifarraa Kabbadaa (2008).”Xiinxala Sirna Moggaasa Maqaa Oromoo Gujii”Waraqaa Qorannoo Digrii Lammaffaa Guuttachuuf Dhiyaate .Finfinnee

Smith,E.(1967).Treasury of Name Lore. New York:Harber and Row Publishers.

Socio Linguistics Great Soviet Encyclopedia (1976 Vol.24). Moscow:Sovetskeia Entsykiopedia Publishing house,

Wikipidia <https://en.m.Wikipidia.org>>Wki>Naming

WMQI.(1997). Macaafa Qulqulluu.Addis Ababaa:Mana Maxxansa Birihaaniifi Salaam.

WWW.Wikipodia.com/dictionary/htm/.

ስንዱ ላቀው (1974) “የአዲስ አበባ ከተማ የሰፈሮች አሰያየም”፤ አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ የኢትዮጵያ ቋንቋዎችና ሥነ-ፅሁፍ ክፍል ዲግሪ ማሟያ የቀረበ ጽሁፍ 1974።

በቀለ ኃ/ማርያም። (1987) የደሴ ከተማ ሰፈሮች አሰያየምና ስለከተማዋ የሚናገሩ አፋዊ ግጥሞች ይዘት “አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ የኢትዮጵያ ቋንቋዎች ክፍል ድግሪ ማሟያ የቀረበ ጽሁፍ ያልታተመ።

ተሰጠ አሰፋ (1990)። “የቦታ አሰያየም በጌራ ቀያ ወረዳ (መንዝ) የአርትስ ባችለር ድግሪ ለማግኘት የቀረበ የኢትዮጵያ ቋንቋዎችና ሥነፅሁፍ ክፍል አዲስ አበባ (1993)። “በአደዋ ከተማ የሰፈር ስም አሰያየም”

ትራስ መዝገበ። (1993)። “በአደዋ ከተማ የሰፈር አሰያየም። አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ፤ በኢትዮጵያ ቋንቋዎችና ስነጽሁፍ ዲግሪ ማሟያ የቀረበ ጥናት።

ትዕዛዙ መስፍን። (1998)። “የደራና ፎገራ ወረዳዎች የቦታ አሰያየም።” የኢትዮጵያ ቋንቋዎች ሥነ-ጽሁፍ ክፍል ለድግሪ ማሟያ የቀረበ። አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ።

ወርቁ መንገሻ። (1989)። “የሚዳ ወረዳ የቦታዎች አሰያየም።” የኢትዮጵያ ቋንቋዎችና ሥነ-ጽሁፍ ክፍል ለድግሪ ማሟያ የቀረበ አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ።

የኢትዮጵያ መጽሐፍ ቅዱስ ማህበር። (1980)። መጽሐፍ ቅዱስ። አዲስ አበባ ብርሃን እና ሰላም ማተሚያ ቤት።

የኢትዮጵያ መጽሐፍ ቅዱስ ማህበር። (1972) የመጽሐፍ ቅዱስ መዝገበ ቃላት። አዲስ አበባ ሴንትራል ማተሚያ ቤት።

ደሳለኝ የኋላ። (1990)። “የመርጡል ማርያምና አካባቢዋ ቦታዎች አስያየም የኢትዮጵያ ቋንቋዎችና ሥነ-ጽሑፍ ክፍል ለድግሪ ማሟያ የቀረበ። አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ።

ጌታቸው ዘገየ (1980)። “የአዲስ አበባ መንገዶችና አደባባዮች” የኢትዮጵያ ቋንቋዎች ሥነ-ጽሑፍ ክፍል ለድግሪ ማሟያ የቀረበ። አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ

Debaleewwan

Dabalee A. Gaaffilee Afgaaffii Maanguddootaaf Namoota Hubannoo qaban Aanaa Zuwaay Dugdaatti dhiyaatu.

Gaaffilee Afgaaffii Maanguddoonni Aanaa Zuwaay Dugdaatii Dhiyaatu

Kolleejjii Namooma, Qu’annoo Afaanotaa, Joornaalizmiifi Qunnamtii, Yuunivaarsiitii Addis Ababaa

Hubachiisa

Kaayyoon gaaffilee kanaa yuunivarsiitii Fifinnee Sagantaa barnoota digrii lammaffaatii qorannoo “Qaacceesa Moggaasa Iddoowwanii Aanaa Zuwaay Dugdaa Irrtti Xiyyeeffate” jedhu qofaa kan oolu ta’a.

Qajeelfama

Gaaffilee armaan gadii akkaataa qabatama aanaa kanaa keessa tureef muuxannoo itti dabaluun ak ka naaf deebifan kabajaan isin gaafadha.

1. Gosoonni moggaasa maqaa iddoowwanii maalfaadha?
2. Moggaasni maqaa iddoowwanii maal irratti bu’ureeffatee moggaafama?
3. Moggaasa iddoowwanii keessatti eenyutu qooda fudhata?
4. Moggaasni maqaa iddoowwanii yoom moggaafam?
5. Moggaasni iddoowwanii jijjiirame jiraa?
6. Moggaasa maqaa iddoowwanii ilaalchisee waan dabaltan yoo jiraate.

Dabalee B. Gaaffilee Afgaaffii Maanguddootaaf namoota hubannoo qaban Aanaa Zuwaay Dugdaa dhiyaatu.

Gaaffilee Afgaaffii Maanguddoon Aanaa Zuwaay Dugdaatii Dhiyaatu.

Koolleejjii namoomaa Qu’annoo Afaanotaa Qunnamtii, Yuunivarsiitii Addis Ababaa

Hubachiisa

Kaayyoonagaaffilee kanaa yuunivarsiitii Finfinneesagantaa barnoota digrii lammaffaatii qorannoo “Qaacceesa Moggaasa maqaa iddoowwanii Aanaa Zuwaay Dugdaa Irratti Xiyyeeffate” jedhu qofaa kan ooluudha.

Qajeelfama

Gaaffilee armaan gadii akkaataa qabatama aanaa kanaa keessa tureef muuxannoo keessan itti dabaluun akka naaf deebifan kabajaan isin gaafadha.

1. Gosoonni maqaa iddoowwanii maalfaa akka ta’an eenyutu naaf ibsa?
2. Moggaasni maqaa iddoowwanii Aanaa Zuwaay Dugdaa maal bu’uureeffachuun moggaafaman?
3. Moggaasa maqaa iddoowwanii keessatti eenyutu qooda fudhata?
4. Moggaasni maqaa iddoowwani yoo moggaafama?
5. Moggaasni maqaa iddoowwanii jijjiirame jiraa? yoom jijjirame? (eenyutu naaf deebisa?)

Dabalee C. Cheekliistii Daawwannaa

	Cheekliistii Daawwannaaf Qophaa'e	Deebii kenname
1	Iddoon sun maal akka jedhamu gaafachuu	Hiika moggaasa iddoowwanii
2	Eenyyuun akka moggaafame gaafachuu	Nama dhuunfaafi hawaasaan
3	Yoom akka moggaafame gaafachuu	Bara duriifi sirna ammaa keessa
4	Uummanni achi jiru maal akka ta'e gaafachuu	Baay'inaan saba Oromoo
5	Qabeenya uumamaa inni qabu gaafachuu	Mukkeen, bishaan fa'aa
6	Jiruufi jireenya hawaasa san gaafachuu	Baay'inaan hojii qonnaa irratti

Dabalee D. Maanguddoota Marii Garee Xitteenfannoo Irratti Hirmaatan

T.l	Maqaa guutuu	Um rii	Saa la	Sad. Barn .	Ganda	Guyyaa	Hojii	Yaadolee kennaman
1	Obbo Abdoo Kaabaa	40	Dh	Dipp .	Qunee sanbarroo	12/10/2009	Hojjataa	Bu'uura iddoowwanii irratti
2	Obboo Amaan Jaanoo	67	Dh		Uboo Weennii	12/10/2009	Qotee bulaa	Bu'uura iddoowwanii irratti
3	Obboo Abdallaa Biifoo	46	Dh	Dipp .	Ogolchoo 01	12/10/2009	Hojjataa	Akkaataa moggaasni itti moggaafame irratti
4	Obboo Jamaal Irkoo	35	Dh	Dipp	Ogolchoo 01	12/10/2009	Hojjataa	Yoomessa moggaasaa irratti
5	Obboo Qabato Bariisoo	55	Dh		Caffee jilaa	12/10/2009	Hojjataa	Hiika moggaasaa irratti
6	Obboo Kaasayee Biiftuu	64	Dh	12	Ogolchoo 01	12/10/2009	Hojjataa	Jijjiirama moggaasaa irratti

Dabalee E Namoota odeeffannoo afgaaffii kennuun hirmaatan

T.L	Maqaa Guutuu	umrii	saala	Sad. Barn.	Ganda	Guyyaa	Hojii	Yaadawwan Kennaman
1	Obboo Amaan Jaanoo	67	dh		Uboo Weennii	3/o6/2009	Qotee bulaa	Iddoowwan moggaasni isaanii jijjirame irratti
2	Obboo Kaasayee Biiftuu	64	dh	12	Ogolchoo 01	5/05/2009	Hojjataa	Iddoowwan moggaasni isaanii jijjirame irratti
3	Obboo Nagaash Gammachuu	65	dh	12	Ogolchoo 01	26/05/2009	Sooramaa	Hidda latiinsa Oromoo Arsii irratti
4	Obboo Abdoo Kaabaa	40	dh	Dipp.	Qunee Sanbarroo	10/08/2009	Hojjataa	Ergaa moggaasa iddoowwanii irratti
5	Obboo Irkoo Jireen	67	dh	—	Shalad Gotoo	13/08/2009	Qotee bulaa	Bu'ura moggaasa iddoowwanii irratti
6	Obboo Abdallaa	46	dh	Dipp.	Ogolchoo	23/05/2009	Hojjataa	Walitti dhufeenya

	Biifoo				01			moggaasni aadaafi seenaa wajjin qabu
7	Obboo Qaabatoo Bariisoo	55	dh	9	Caffee Jilaa	18/08/2009	Hojjataa	Sirna gadaa caffee jilaatti geggeeffame
8	Obboo Ahmad Galatoo	35	dh	9	Tooya lamaan	24/04/2009	Abbaa Arsii	Hidda latiinsa Oromoo Arsii irratti
9	Obboo Bashir Nagahoo	65	dh	12	Ogolchoo 01	19/07/2009	Daldalaa	Ergaa moggaasa iddoowwanii irratti
10	Obboo Jamaal Irkoo	36	dh	Dipp.	Ogolchoo 01	29/07/2009	Hojjataa	Bu'ura moggaasa iddoowwaii irratti

Dabalee Suuraawwanii F

Suuraa 8 Manguddoota Marii Garee Irratti Hirmaatan

Maqaa Isaanii Migaa Gara Bitatti

- 1) Obboo Abdoo Kaabaa
- 2) Obboo Amaan Jaanoo
- 3) Obboo Abdallaa Biifoo
- 4) Obboo Jamaal Irkoo
- 5) Qaabatoo Bariisoo
- 6) Obboo Kaasayee Biiftuu